

Vidadi Mustafayev

Cənubi Azərbaycan

Milli Şüur

(20 ci əsrin birinci yarısında)

(2- ci bölüm)

- *Birinci çapı, 1998, Bakı (kiril əlifbasında)*
- *Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru **Şovkət Tağıyeva***
- *Ərəb əlifbasına ilk köçürəni: **Tacəhmədi** (Köln 2000)*
- *İnternet üçün kirdən latin və ərəb əlifbasına köçürən: **Açıqsöz**.
Kitabın mətnini, habelə əmək notlarını, əlavə və qaynaqlarını köçürəndə,
Tacəhmədi bəyin köçürdüyü mətndən olduqca aistifadə olunubdur.*

[Açıqsöz](#).

İkinci fəsil

XX əsrin birinci rübündə İran azərbaycanlılarının milli şüurunun inkişaf xüsusiyyətləri.

1-Azərbaycanlıların millət kimi formalaşmasının ilkin mənəvi prosesləri, Azərbaycan ictimai fikrində millət anlayışı.

Yuxarıda deyildiyi kimi İranda kapitalizmin meydana gəlməsi ölkənin dünya kapitalist əmtəə dövriyyəsinə cəlb edilməsi ilə bağlı idi. Bu proses İranın ən zəngin və inkişaf etmiş əyaləti, öz coğrafi mövqeyinə görə ölkənin Rusiya və Avropa ilə bir başa təmasını təmin edən Azərbaycanda daha güclü surətdə gedirdi. Kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda dəyişikliklər baş verməsinə - burjuaziya, proletariat, intelligensiyanın formalaşmasına səbəb olurdu ki, bu da öz növbəsində xalqın millətə çevrilməsinin əsas şərtidir...

Təzəcə formalaşmağa başlayan yeni Azərbaycan ziyalısı cəmiyyətin mənəvi həyatının burjuaziyanın tələblərinə uyğun surətdə dəyişiklikləri uğrunda mübarizəyə daxil olmuşdur. Bu məqsədlə xaricdə qəzet və kitab nəşrinə başlanır, ölkədə siyasi və mədəni cəmiyyətlər, yeni tipli məktəblər təşkil etməyə cəhdlər göstərilirdi. Azərbaycanlıların həmin sahədə fəaliyyətinin bir çox cəhətləri maarifçilər, **1** maarif, **2** kitab nəşri, **3** mətbuat, **4** teatr **5** və s. haqqında yazan keçmiş sovet və İran müəlliflərinin əsərlərində olduqca geniş əks olunduğundan, biz burada Azərbaycanın mədəni inkişafının o hadisələrini nəzərdən keçirəcəyik ki, milli həyatın oyanmasına dəlalət edir, milli şüurun inkişafını sürətləndirirdi.

Mənəvi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmənin etnik dillə bağlı sahələri əhatə etdiyini nəzərə alaraq İranda, o cümlədən Azərbaycanda Azərbaycan dilinin funksional rolu haqqında qısa da olsa danışmaq zəruridir.

Azərbaycanda daxili və millətlərarası şifahi ünsiyyətin əsas vasitəsi Azərbaycan dili idi. Şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dili vəliəhd-valinin sarayında geniş işlənirdi, müəllimlərinin çoxunun nə ərəb, nə də fars dilini bilmədiyi məktəbxanalarda **6** axund ilə şagird arasında, ərəb və fars dilindəki fənlərin izahında əsas vasitə rolunu oynayırdı.

Azərbaycan dilinin tarixən inkişaf etmiş yazı ənənəsi, xüsusən dünyəvi və dini poeziyası var idi. Bu dildə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif sahələrdə əsərlər yazılmış və nəşr edilmişdir. Bizim fikrimizcə, əsas cəhət ondan ibarət idi ki, məktəbxanalarda tədris metod və prinsipləri, öyrənilən fənlər və kitablar (bunların arasında Azərbaycan dilində poetik toplulara da rast gəlinirdi) ərəb və fars dilində təhsil almış azərbaycanlıya öz ana dilində sərbəst surətdə yazmaq və oxumaq imkanı verirdi. Bununla belə uzun tarixi ənənəyə uyğun olaraq elm, kargüzarlıq və s. sahələrdə fars dili işlədilirdi. Bir çox amillərin və xüsusən bu iki dilin daşıyıcılarının Azərbaycanda birbaşa kütləvi ünsiyyətinin olmaması sayəsində əyalətdə azərbaycanlıların cüzi bir hissəsi fars dilini mükəmməl bilirdi. Məsələnin bu cəhətini hələ XIX əsrin sonunda tanınmış ingilis şərqşünası E.Braun qeyd edərək yazmışdır ki, Azərbaycanda fars dilini bilənlər elə təsir bağışlayırlar ki, sanki bu dili məktəbdə ya da səyahət zamanı öyrənmişlər. **7** A. Mostovfinin belə bir qeydi ki, vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin bütün saray adamları azərbaycanca danışdırlar, **8** onu göstərir ki,

Azərbaycana dövlət xidmətinə gəlmiş və orada bir müddət qalan fars məmurları tezliklə iki dilli olurdular, buna görə də rəsmi dilin rolu daha az hiss olunurdu, çünki bu dil ancaq yazılı sahə ilə məhdudlaşdı. Ən əsası isə bu idi ki, fars dilini yazılı sahədə ilk növbədə azərbaycanlılar (ziyalılar, məmurlar) özləri işlədirdilər, buna görə də fars dilinin üstünlüyü farsların Azərbaycanda üstünlüyünün simvolu deyildi. İran ordusunun sırası və zabıt korpusunun təşkili prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan dili azərbaycanlı hərbi hissələrdə əsas şifahi ünsiyyət vasitəsi idi.

Fars dili azərbaycanlı hərbi hissələrdə başqa sahələrdə olduğu kimi yazılı sahəyə xidmət edirdi. Kazak briqadasında da şifahi sahədə Azərbaycan, yazılı sahədə fars dili işlənirdi. ⁹ Orduda Azərbaycan dilinin işlənməsi ölkənin müxtəlif rayonlarında Azərbaycan dilinin təsirini gücləndirir, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinin (xüsusən Azərbaycanda) yaxınlaşmasına xidmət edirdi.

Beləliklə, nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün İran üç dilli olmasa da iki dilli idi. Məhəmməd Həsən xan Etimad-os-Səltənə yazırdı: "Əlahəzrətləri çox vaxt fars və türk dillərində danışır və söhbət edir ki, bunlar da İran dövlətinin ümumi dilləridir."¹⁰

Yazılı dövlət dili kimi fars dili azərbaycandilli rayonlarda, Azərbaycan dili isə şifahi sahədə İranın müxtəlif rayonlarında (ilk növbədə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrdə) və həyatın müxtəlif sahələrində işlənirdi.

Ölkənin mədəni inkişafı Azərbaycan dilinin işlənmə sahələrinin genişlənməsi və intensivləşməsinə səbəb olurdu. Deyilənlər ilk növbədə kitab çapına aiddir. Məlum olduğu kimi, kitab çapı mənəvi istehsalın nəticələrinin mübadiləsini, mədəniyyətin demokratikləşməsini, geniş kütlələrin mədəniyyətə cəlb olunmasını sürətləndirir. İranda kitab nəşri 1818-ci ildə Təbrizdə meydana gəlmiş və XIX əsrin 40-cı illərindən sürətlə genişlənməyə başlamış və O.P.Şeqlovanın məlumatına görə Təbrizdə daim bir neçə kitab çapı çapxanası fəaliyyət göstərmişdir.¹¹ Bu çapxanalarda əsasən fars, ərəb dillərində və az miqdarda Azərbaycan dilində kitab çap edilirdi. Bununla belə XIX əsrin II yarısında Azərbaycan dilində daş basması ilə çap edilmiş kitabların çoxu Təbrizin payına düşürdü. Təbrizdə çap edilən kitablar arasında əsas yeri çoxu dəfələrlə təkrarən nəşr edilən poeziya topluları tuturdu. Təbriz çapxanalarının məhsullarının çoxunu janr və mövzə məhdudluğu, köhnəlmiş üslubi formalar fərqləndirirdi. Azərbaycan dilində kitablar Tehranda da çap edilirdi.¹²

XIX əsrdə azərbaycanlılar tərəfindən yaradılan Azərbaycan dilli ədəbiyyat, xüsusən, poeziya, kapitalist ictimai münasibətlərinin inkişafı şəraitində cəmiyyətdə baş verən mənəvi əxlaqi dəyişiklikləri əks etdirir. Deyilənlər ilk növbədə Məhəmməd Baqır Xalxali (1830-1893), hacı Mehdi Şükuhi (1829-1893), Sərraf hacı Rizanın (1907- ?) yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Onlar öz realist əsərlərində müəyyən demokratizm və humanizm mövqeyindən insanlar arasındakı münasibətlərdə daha ədalətli, daha mütərəqqi prinsiplərin bərqərar olması uğrunda çıxış edirdilər. Bununla belə, onlar azərbaycanlıların sırf milli mənafeyindən çox uzaq idilər, buna görə də onların əsərlərində milli qayələri ədəbi (lirik yaxud epik) qəhrəmanın istəklərində, əhval-ruhiyyəsində, hissələrində əks olunan bütöv azərbaycanlı obrazı yoxdur. Qəhrəmanın hiss və həyəcanlarında əsas yeri sosial ədalətsizliyin, nizamsızlığın bilavasitə kökləri, cəmiyyətin insan ləyaqətini tapdalayan digər fəsadları tuturdu.

İnsan münasibətlərində ənənəvi normaların sındırılması və yeni formaların meydana gəlməsinin zəruriliyini dərk etmək ictimai həyatda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində mümkün idi.

Bu dəyişikliklər mütərəqqi qüvvələrin, yeni tipli xüsusi məktəblər təşkil etməklə təhsil işini dünyəvi yola çıxarmaq səylərində daha geniş dərəcədə əks olunurdu. İlk yeni tipli xüsusi məktəb 1887-ci ildə Azərbaycanda yeni maarifin banisi H.Rüşdiyyə tərəfindən təşkil olunmuşdu. Dərslərin təşkili və tədrisin aparılmasının Avropa metodikası ilə yaxından tanış olan H.Rüşdiyyə öz biliyini xalqın xeyrinə tətbiq

etmək qərarına gəldi, lakin cəmiyyətin mənəvi həyatını nəzarət altında saxlamağa çalışan ruhanilərin şiddətli müqavimətinə rast gəldi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, o, uşaqlara yeni usullarla dərs deməkdə davam edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maarifin inkişafının yeni və əsaslı mərhələsi üçün səciyyəvi cəhət ibtidai siniflər üçün Azərbaycan dilində ilk dərsliklərin meydana gəlməsi idi.

Beləki, 1893-cü ildə ibtidai siniflər üçün Mirzə Sadıq ibn Molla Əsəd Təbrizinin Azərbaycan dilində "Dəftərə ədəbiyyə" dərsliyi nəşr edilmişdir. Müəllif tədrisin məqsədini ədəbi dildə yazıb oxumaq verdişləri verməkdə görür, hər bir uşağa öz ana dilində sadədən mürəkkəbə metodu ilə təlim verməyi məsləhət görürdü. **13** Dərslik bir neçə müstəqil dərsliyi əvəz edərək bir sıra fənlərdən müxtəlif məlumatlarla zəngin idi. Lakin bu dərslikdə təlimin ilk dəfə H. Ruşdiyyə tərəfindən onun "Vətən dili" (1894) dərsliyində tətbiq edilən və çox qısa müddətdə ana dilində oxu və yazı verdişlərinə sahib olmaq imkanı verən səs metodu öz əksini tapmamışdır.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq azərbaycanlı uşaqlar öz dilində savad almağa başladılar. Bu həmin regionda Azərbaycan yazılı dilinin funksional rolunun genişlənməsi, üslubu zənginləşməsi demək idi. Belə ki, "Dəftərə ədəbiyyə" dərsliyi məktəbxana (ruhani ibtidai) ilə yeni tipli məktəblər arasında keçid mərhələsi təşkil edən məhəllə məktəblərində geniş istifadə olunurdu.

A. Abdullayevin yazdığına görə, "Vətən dili" dərsliyi "qısa müddətdə Cənubi Azərbaycanın hər tərəfinə yayıldı". **14**

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu, Azərbaycanda Azərbaycan dilində tədrisə keçidin başlanğıcı idi, ona görə də ancaq tədrisin birinci ili Azərbaycan dilində aparılırdı. Məsələnin bu cəhətini cənubi azərbaycanlı müəlliflər xüsusi qeyd etmişlər. **15** Maraqlıdır ki, 1897-ci ildə Tehrana köçməyə məcbur olan H. Ruşdiyyə paytaxtda ilk yeni tipli xüsusi məktəb təşkil etmiş və burada həmçinin öz "Vətən dili" kitabını da tədris etmişdir. **16**

Lakin heç də müəllimlərin (çoxu eyni zamanda məktəblərin sahibi idi) hamısı əlifbanı ana dilində öyrənməyin mütərəqqiliyi ideyasını dərk etmirdi. Onlardan bəziləri nəinki yeni üsul və dərsliklərə keçmədilər, hətta fars dilini mümkün qədər tez öyrənmək üçün şagirdlərə məktəbdə ana dilində ünsiyyət saxlamağı belə qadağan etməyə çalışırdılar. **17**

Ruhanilərin müqavimətinə baxmayaraq, yeni tipli məktəblərin sayı (1905-1911-ci il inqilabına qədər Təbrizdə 15 belə məktəb var idi)- artırdı, bu da öz növbəsində məktəb proqramının unifikasiyasını, müəllimlərin səylərinin əlaqələndirilməsini tələb edirdi. Həmin məsələlərin həlli yolunda 1899-1900 (1318)-çü ildə əsasən məktəb müdirlərindən ibarət olan Azərbaycan maarif əncüməni təşkil edildi, tədrisin təqribi proqramı: hesab, həndəsə, ərəb dili, quran, coğrafiya, tarix və s. fənləri əhatə edən fənlərin siyahısı tərtib edildi. **18** Maarif sahəsində heç bir dövlət nəzarəti olmayan şəraitdə məktəbdə tədrisin bütün cəhətləri məktəb müdirləri və müəllimlərdən, həmçinin təklifləri hüquqi və qanuni qüvvəyə malik olmayan Maarif Əncümənindən asılı idi.

Digər tərəfdən, məktəb maarif sahəsində hər cür yeniliyə müqavimət göstərən ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi. Lakin bütün maneələrə baxmayaraq yeni tipli məktəblər tədricən yaşamaq hüququ əldə edirdilər. Beləliklə, Azərbaycan milli ziyalıları Azərbaycan maarifinin müasirləşməsi yolunda çox mühüm addım atmış oldu. Həm ziyalıları, həm də mütərəqqi təbəqələri ilk növbədə məktəb və maarifi inkişaf etməkdə olan burjuaziyanın tələbatına uyğunlaşdırmaq məsələləri məşğul edirdi. Buna görə də məktəb təhsilini dünyəvi rəlslər üzərinə keçirmək, yazı və oxunun ilkin verdişlərinə tez yiyələnmək üçün əlifbanı ana dilində öyrənmək zəruri idi.

Beləliklə, Azərbaycan dili maarif sistemində daxil olmuş, onun inkişafı və funksiyalarının genişlənməsi üçün imkan yaranmışdı. Bütün bunlar Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsində milli şüurun oyandığını göstərirdi. Bu məsələ ilə bağlı onu demək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin maarif sistemində daxil olması təkcə milli şüurun vəziyyətini səciyyələndirmir, həm də mütərəqqi azərbaycanlı təbəqələrin realist, mədəni, burjuva şüurunun səviyyəsini əks etdirirdi. Bunu azərbaycanlıların mətbuat sahəsində fəaliyyəti də təsdiq edirdi. Azərbaycanlıların fars dilində mühacir qəzetləri nəşrində göstərdikləri fəallıq barədə məlum fikirləri təkrar etməyə ehtiyac yoxdur.¹⁹

Bizi ilk növbədə İranda azərbaycandilli mətbuat maraqlandırır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, azərbaycanlıların Türkiyədə türkçə, Şimali Azərbaycan və Zaqafqaziyada azərbaycanca və Krımda krım-tatar dilində nəşr edilən qəzet və jurnalları oxumaq imkanları var idi.²⁰

Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, azərbaycanlılar Rusiyanın ilk türk qəzeti “Əkinçi” (1875-1877) qəzetini nəinki oxuyur, həm də onunla fəal surətdə əməkdaşlıq edirdilər.²¹

“Tərcüman” (1883-1917) qəzetində dərc edilmiş bir məktubdan məlum olur ki, İranda həmin qəzeti də alıb oxuyurdular. Məktubda o cümlədən deyilir: “Tərcüman”ı bilənlər burada da (Tehranda - V.M.)- vardır, lakin azdır” ”...Tərcüman”ı cəlb edənlər əsasən Azərbaycan tüccarlarıdır ki, bunlar atəşli-atəşli bəndlərinizi məhəlli dostlarına tərcümə etməkdən geri durmayırlar. Ümidvarız ki, Təbrizdə olduğu kimi tədrisən Tehranda dəxi olduqca yol bulacaqdır”.²²

Beləliklə, azərbaycanlılar nəinki öz dilində və qohum dillərdə qəzet oxumaq, həm də onlar mətbuat vasitəsi ilə yeni, mütərəqqi ideyaları mənimsəmək, inkişaf etməkdə olan rəngarəng dünya ilə ünsiyyət yaratmaq imkanına malik idilər.

Bununla belə Təbrizdə fars dilində qəzetlərin XIX əsrin ortalarından nəşr edilməsinə baxmayaraq 1905-ci ilə qədər Azərbaycanda Azərbaycan dilində mətbuat orqanı çap edilməmişdir. Halbuki inqilabdan əvvəl burada bu və ya digər illərdə, dövlət və ayrı-ayrı cəmiyyət və şəxslər tərəfindən 20-ə qədər qəzet və jurnal nəşr edilmişdir.

Göründüyü kimi cəmiyyətin həyatında baş verən kapitalistcəsinə dəyişikliklər Azərbaycan azərbaycanlılarının mədəni həyatını daha geniş əhatə etmişdi.

Azərbaycanlıların mədəni fəaliyyətlərində burjuva ictimai münasibətlərinin möhkəmlənməsi və inkişafına yönəlmiş fəaliyyətin məzmunu aparıcı rol oynayırdı. Azərbaycan xalqının mədəni inkişafı Azərbaycan dilini də əhatə edirdi, onun yazılı işlənmə sahələrinin genişlənməsinə yardım edirdi. Bütün bunlar azərbaycanlıların xalq mərhələsindən millət mərhələsinə keçidin ilkin təzahürləri idi, hərçənd bu dövrdə Azərbaycan ictimai fikrində bir müstəqil sosial-etnik orqanizm kimi təsəvvür edilən Azərbaycan milləti ideyası mövcud deyildi.

“Millət” istilahının uzun tarixi var və şərq xalqlarının sözlüyündə islam dininin meydana gəlməsi ilə həm dini, həm də dini birlikləri bildirən bir söz kimi ²³ möhkəmlənməyə başlamışdır. Lakin XIX əsrin ortalarından bu terminin işlənməsində həm Avropa ictimai fikrinin, həm də İranda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə iranlıların dünya görüşündə gedən dəyişiklikləri əks etdirən yeniliklər meydana gəlmişdir. XIX əsrin II- yarısında ”millət” termini təkcə dini birliyi deyil, həm də müstəqil ölkələrin əhalisini, ümumiyyətlə bu və ya digər əlamətə görə seçilən istənilən sosial birliyi bildirirdi.²⁴

“Millət” istilahı Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən də eyni mənada işlənirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan maarifçilərinin, xüsusən Zeynalabidin Marağai (1837-1910) və Əbdürrəhim Talıbovun (1834-1911) yaradıcılığı olduqca geniş öyrənilmişdir. Lakin, Azərbaycan maarifçilərinin azərbaycanlıların

milli oyanışına, milli mənafeyinə, İranda milli münasibətlərə münasibətləri tədqiqatçıların. diqqətindən kənarda qalmışdır.

Məsələn, Ə.Talibov yazırdı: "Biz bir ölkənin (bələd) sakinlərini camaat, bir dövlət tərəfindən birləşdirilən bir neçə ölkənin əhalisini isə millət adlandırırıq".²⁵ Buradan görünür ki, İranın əhalisi, İran cəmiyyəti millət, Azərbaycan əhalisi isə camaat təşkil edirdi. Bu termin istənilən dövlətin əhalisi üçün də doğru idi. Burada Avropa ictimai fikri ruhunda millətin əsas əlaməti kimi dövlət çıxış edirdi. Lakin Azərbaycan maarifçiləri millət termininin işlənilməsində heç də həmişə qeyd edilən meyarı gözləməmişdilər. Həmin termin digər təyin edici sözlərlə dini birliyi (müsəlman, yaxud islam milləti), etniki birliyi (tatar milləti) inzibati, ərazi birliyini (Xorasan milləti) və s. də ifadə edirdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, onların millətin həyatının və varlığının müxtəlif şərtləri, həm İran cəmiyyətinin, həm də bütövlükdə bəşər cəmiyyətinin etno-milləti strukturu haqqında müəyyən təsəvvürləri var idi. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: milliyət, qovmiyyət, milli, ana dili, qövüm, tayfa, milli şuur və s. Qeyd edilən terminlər göstərir ki, Azərbaycan maarifçiləri "millət" məfhumu altında təkcə hər hansı dövlətin əhalisini (yaxud siyasi milləti) deyil, həm də etnik birliyi başa düşürdülər, hərçənd xalq və milləti etnik birliyi inkişafının iki mərhələsi kimi fərqləndirmirdilər. Deyilənlər ancaq maarifçilər üçün yox, həm də bütövlükdə ziyalıların çoxu üçün xarakterik idi. Bu cəhətdən M.Ə.Tərbiyyətin "Zadobum" əsəri çox səciyyəvidir. Əsər müəllifə məlum olan Avropa işləri əsasında tərtib edilib, etnoqrafiya, bəşər cəmiyyətinin vahid mənşəyi, onun müasir metaetnik birlikləri haqqında bir sıra məlumatı əhatə edir. Müəllif ari xalqları ailəsi, onların mənşəyi, eyni kökdən ayrılmalrı ətrafında geniş bəhs açır. Müəllif qeyd edir ki, arilər qədimdə oxşar antropoloji cizgilərə malik, din, ənənə, dil birliyi olan vahid millət təşkil edirdi. Daha sonra müəllif ari xalqları ailəsinin tərkib hissəsi kimi İranın əhalisinin təsvirini verir. O, ölkə və əhali haqqında məlum coğrafi və statistik məlumatları qeyd edir, əhalinin dini quruluşunu sayı ilə birlikdə göstərir, lakin onun real etnolingvistik strukturunun üstündən sükütlə keçir.²⁶ Başqa sözlə o, İranda vahid dili, adət-ənənələri, mənşə birliyi olan Azərbaycan (türk) etnik birliyinin mövcudluğunu inkar edir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ziyalıları İranın əhalisini vahid millət kimi qəbul edərək azərbaycanlıları ayrıca, müstəqil etnik birlik kimi ayırmırdılar, Hərçənd maarifçilərin və digər müəlliflərin əsərlərində qeyd edilən müxtəlif xarakterli məlumat, təsvirlər və s. əsasında İran cəmiyyətinin etnomilləti quruluşu, İran azərbaycanlıları haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkün idi. Məsələn bu əsərlərdə qeyd edilir ki, İranda türklər, bir sıra türk tayfaları yaşayırlar, azərbaycanlılar türkdürlər, onların öz dili var və s.

Beləliklə, Azərbaycanda baş verən və cəmiyyətin feodalizm formasından kapitalizmə keçid dövrü, deməli xalqın millət formasına keçidi üçün səciyyəvi olan sosial- iqtisadi, mədəni dəyişikliklərə, Azərbaycan etnik birliyinin müstəqil surətdə öz müstəqil dili, ənənələri, ərazisi, inkişaf etmiş etno-vətənpərvərlik (adi səviyyədə olsa da) şüuru, deməli ilk növbədə özünü saxlama və inkişafdan ibarət öz milli mənafeyi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları müəyyən səbəblər üzündən İran cəmiyyətinin həmin cəhətlərini dərk etmək səviyyəsinə yüksələ və Azərbaycan etnik birliyinin ideal modelini yarada bilməmişlər. Buna görə də azərbaycanlıların təsəvvüründə eyni dövlətə və dilə, eyni xarici və daxili problemlərə malik vahid İran cəmiyyəti ya da milləti ideyası mövcud idi ki, bu da İranda mövcud olan etno-sosial gerçəkliyə uyğun deyildi. Başqa sözlə, azərbaycanlıların şüurunda xalq mərhələsindən millət mərhələsinə keçid dövrünə qədəm qoymuş Azərbaycan etniki birliyinin bütöv inikası mövcud deyildi.

2-1905-1911-ci illər İran inqilabı və azərbaycanlıların milli şüurunun xüsusiyyətləri

İranda daxili sosial-siyasi ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi və xarici asılılığın güclənməsi elmi ədəbiyyatda kifayət qədər hər tərəfli tədqiq edilmiş 1905-1911 -ci illər inqilabının **27** baş verməsinə səbəb oldu.

Biz qısa olaraq, azərbaycanlıların inqilabi və əksinqilabi hadisələrdə iştirakı, inqilabın azərbaycanlıların cəmiyyətin ictimai-siyasi sistemində vəziyyətinə, azərbaycanlıların milli təşəkkülünə və milli şüurunun formalaşmasına təsiri ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirməyə səy edəcəyik.

İnqilabi hadisələr Azərbaycanda 1906-cı ilin payızında, şahın məclisə seçkilər haqqında qanunu imza etməkdən imtina etməsi xəbərinin Təbrizə çatmasından sonra və Azərbaycanın valisi vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzənin əyalətdə İran məclisinə seçkilərə mane olmaq cəhdləri ilə bağlı olaraq başladı. Həmin dövrdə zəhmətkeşlərin, orta təbəqələrin siyasiləşməsi güclənmiş, onlar Təbrizdə Gizli mərkəz (Mərkəze qeybi) adı altında sosial-demokrat qrupu və Qafqazda Sosial-demokrat partiyası (İctimaiyyəne amiyun) təşkil etmişdilər. Təbrizdə həmin seçkilərə nəzarət etmək üçün əncümən təşkil edildi, lakin tezliklə həmin əncümən əyalətdə qeyri-rəsmi ali hakimiyyət orqanına çevrildi. Azərbaycan valisinin atasının xəstəliyi ilə bağlı olaraq Tehrana getməsi (1906) və onun ölümündən sonra şah elan edilməsindən (1907) sonra valisiz qalmış əyalətdə əncümən yeganə real siyasi hakimiyyət orqanına çevrildi.

1906-cı ilin payızından 1907-ci ilin fevralına kimi, yəni Azərbaycan deputatlarının Tehrana gəlmələrinə qədərki dövrdə azərbaycanlılar Gizli mərkəz və Əncümənin rəhbərliyi ilə inqilabın ən fəal müdafiəçiləri idilər.

Azərbaycan deputatlarının (12 nəfərdən 7-si, 2 nəfər Tehrandadır) Tehrana gəlişi, xüsusən paytaxtda, inqilabi qüvvələrin fəaliyyətinə yeni impuls verdi. Azərbaycan deputatlarının təşəbbüsü ilə məclis şaha və hökumətə 7 maddədən ibarət tələb irəli sürdü. Bu tələblər ruhanilərin məclisin işinə təsirini zəiflətməyə, konstitusiyayın ictimai münasibətləri tənzimləyəcək yeni maddələrinin qəbul edilməsinə, əncümənlər haqqında qanun qəbul edilməsinə yönəlmişdi. Beləliklə, Məşrutə (Kopstitusiya) hərəkatı yeni mübarizə mərhələsinə qədəm qoymuşdur, Bu mərhələdə inqilabi hərəkatın daha radikal komponentləri azərbaycanlılarla: **28** Azərbaycan azərbaycanlıları, Azərbaycan deputatları və Tehrandakı azərbaycanlılar əncüməni ilə təmsil olunmuşdu. Paytaxtda azərbaycanlı inqilabçılar öz güclərinə görə irticaçı qüvvələrdən zəif idilər, lakin onlar əyalətin güclü siyasi və mənəvi yardımına arxalanırdılar. Bununla belə Tehranın azərbaycanlı inqilabçılarının əsas inqilabi bazadan - Azərbaycandan uzaq olmaları 1908-ci ildə əksinqilabi çevriliş edərək məclisi buraxa bilən İran irticaçılarına müvəqqəti uğur qazanmağa imkan verdi. Azərbaycanlıların ümumiyyətlə inqilabi hadisələrdə iştirakından danışıarkən onu da qeyd etmək çox vacibdir ki, irticaçı cəbhədə də azərbaycanlılar aparıcı komponent təşkil edirdilər. Bunlar əsasən azərbaycanlı saray əyanları və yaxınları ilə birlikdə Azərbaycan-qacar şahı, **29** məclisdə ən monarxist ünsürlər azərbaycanlı Səəd-od-Dövlə və qacar Ehtişam-od-Dövlə, əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunmuş və başında şah qvardiyasının rəisi və saray naziri azərbaycanlı Əmir Bahadır Cəng duran şah qoşunu, tərkibində əksəriyyəti (xüsusən, zabitlərin) azərbaycanlılar olan kazak briqadası və s. ibarət idi. Buna görə də deyə bilərik ki, paytaxtda müəyyən mənada Azərbaycan irticası əsas inqilabi bazadan uzaq düşmüş azərbaycanlı inqilabçılara qalib gəldi. Məlum olduğu kimi Tehrandakı məclisin qoğulmasından sonra inqilab mərkəzi Azərbaycana keçdi və Azərbaycan irticaçı qüvvələrin əyalət əncümənini dağıtmaq cəhdinə silahlı üsyanla cavab verdi. Bu silahlı üsyan 9 ay davam etdi. Azərbaycanda inqilab İran irticaçılarınun yardımı ilə Azərbaycan irticaçılarınun Azərbaycan inqilabçıları ilə mübarizəsi kimi təzahür etmişdir. Əyalətdə irticaçı qüvvələrin birləşdirilməsində azərbaycanlı feodal və xanlar Səməd xan Şucauddövlə, Şuca Hizam, İqbal-os-Səltənə, Rəhimxan Sərdar, Ehtişam Liqvani və s. aparıcı rol oynayırdılar. Onların hərbi qüvvələri qaradağlılar, şahsevənlər, makılılar, Maku kürdlərindən, Təbrizin Dəvəçi məhəlləsinin sakinlərindən ibarət

idi. İnqilabçılara qarşı döyüşən hökumət hərbi hissələri bəxtiyarilər, kəlxurlar, kakavəndlər, püştkühləri, Qəzvin və Xəmsənin piyada hissələrini, kazakları və s. əhatə edirdi. Məlum olduğu kimi Qəzvin və Xəmsənin piyada hissələri əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. Beləliklə, azərbaycanlılar İranda və Azərbaycanda inqilabi hadisələrdə həm inqilabçıların tərəfində, **30** həm də əks-inqilabçıların tərəfində fəal surətdə iştirak etmiş, bu hadisələrin gedişinə güclü təsir göstərmişlər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İran inqilabi digər hadisələrdən əlavə, müəyyən mənada və dərəcədə Azərbaycan milləti daxilində sosial-siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Hər halda inqilabın gedişi və xarakteri məhz həmin ziddiyyətlərin kəskinliyi, geniş Azərbaycan kütlələrinin siyasi fəallığı və şüurluluğu ilə müəyyən olunmuşdur. Burada İran cəmiyyətinin və İran cəmiyyətinin bütün sahələrində aparıcı rol oynayan Azərbaycan xalqının qabaqkı inkişafının xüsusiyyətləri daha aydın üzə çıxmışdır. Azərbaycanlıların həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də regionun mənafeyi uğrunda inqilabi mübarizəsinin qeyd edilən xüsusiyyətləri Azərbaycan millətinin Azərbaycan çərçivəsində konsolidasiyasına - birləşməsinə müəyyən sürətləndirici təsir göstərirdi. Azərbaycan xalqının mütərəqqi təbəqələri Azərbaycanda və İranın digər rayonlarında (ilk növbədə Azərbaycandan olanlar), həmçinin xaricdə olan azərbaycanlılar Konstitusiya-Əsas qanun, Əsas qanuna Əlavələrin qəbulu və xüsusən, məclis tərəfindən əyalət əncüməninin tanınması və onun faktiki funksiyalarının qanuniləşdirilməsi uğrunda mübarizədə vahid cəbhədə çıxış edirdilər.**31** Azərbaycanlıların belə bir yekdilliyi nəticəsində, tezliklə onların tələbərinin hamısı qəbul olunub təmin olundu. Bizim mövzumuz baxımından bu tələblərin ən mühümü əncümənlər haqqında qanunun qəbul edilməsi tələbi idi. 1907-ci ildə həmin qanun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan əyalət əncüməni inqilab tərəfindən yaradılmış yeni, burjua-demokratik hakimiyyət orqanı kimi tanındı. Əncümənlər haqqında qanunda əncümənlər vali və hakimlər yanında əsasən məşvərətçi orqan kimi qeyd edilsə də,**32** Azərbaycan əyalət əncüməni 1906-1909-cu illər ərzində əyalətdə yerli özünü idarənin yeganə tam səlahiyyətli orqanı idi.

Təbrizdə üsyan günlərində (1908-1909) Əyalət əncüməni Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı **33** idi. Əncümən Tehranda azərbaycanlılar əncüməni (1908-ci il iyunun 23-nə, həmin əncümən də dağılana kimi), azərbaycanlılar tərəfindən İstanbulda təşkil edilmiş Səadət əncüməni ilə yaxın əlaqə saxlayır, məclisdə Azərbaycan deputatlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi.

Başqa sözlə, Əncümən təkcə Azərbaycanın deyil həm də azərbaycanlıların aşkar (leqal) siyasi mərkəzi idi.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən təsdiq etmək olar ki, qeyd edilmiş Əncümən azərbaycanlıların milli-siyasi formalaşma mərhələsinə qədəm qoyduğunu göstərirdi.

Bu illərdə azərbaycanlılar müstəqillik, ayrılma və muxtariyyət ideyası irəli sürmüşdülər, hərçənd belə ideya mövcud idi,**34** lakin həyata keçirilməsi mümkün olmayan ideya hesab edilirdi.**35** Təbriz üsyanının yatırılmasından sonra Azərbaycan feodal-mülkədar dairələri Azərbaycanda öz hökmranlığını faktiki olaraq bərpa etmiş, daxili milli ziddiyyətlər yenidən ön plana çıxmışdı. Nəticədə azərbaycanlıların milli birliyi zəifləmiş, 1911-ci ildə İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra, onlar öz burjua hakimiyyət orqanından- Azərbaycan əyalət əncümənindən məhrum olmuş, deməli, millətin siyasi formalaşması zorakılıqla dayandırılmış oldu.

İran inqilabı azərbaycanlıların həyatının digər cəhətlərini, onların İranın ictimai-siyasi sistemində, ölkənin mədəni həyatında rolunu da aşkar etdi. Məclisin meydana gəlməsi ilə azərbaycanlılar öz deputatlarının şəxsində İran cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatına təsir etmək üçün əlavə vasitə əldə etmiş oldular. Məsələn, ali qanunvericilik orqanının işində iştirak etmək Azərbaycan varlı təbəqələrinin əlində, özlərinin mənafeyini təmin etmək üçün etibarlı zəmanət idi. Azərbaycanlıların məclisin fəaliyyətində iştirakı

bir sıra cəhətlərlə səciyyələnirdi.

Azərbaycanlılar məclisdə iki qrup vasitəsilə təmsil olunmuşdular: Azərbaycan deputatları və İranın azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı rayonlarından olan azərbaycanlı deputatları. Belə ki, İranın birinci məclisinə (1906-1908- ci illər, üç digər iri əyalət (Xorasan, Fars, İsfahan) kimi Azərbaycana da cəmi 12 deputat yeri ayrılmışdı, təkcə 60 yer ayrılmış paytaxt-Tehran istisna təşkil edirdi. Lakin birinci məclisə qacarlar nəzərə alınmadan 20 nəfərə qədər azərbaycanlı deputat seçilmişdir.

Aşağıda ölkənin digər rayonlarından deputat seçilmiş azərbaycanlıların tam olmayan siyahısı verilir:

1. Fətulla Xai Bəydilli - Qum
2. hacı Məhəmməd İsmayıl Təbrizi - Tehran
3. Mirzə İsmayıl xan - Ərak
4. Mirzə İbrahim xan Həkim-ol-Mülk - Tehran
5. Şeyx İbrahim Zəncani - Zəncan
6. hacı Mirzə Əli ağa Türk - Xorasan
7. Dəbir Söhrabi – Tehran **36**

Bu siyahıya Həmədan, Qəzvin, Xorasan, Tehran, Sava-Zərənd və b. yerlərdən seçilmiş bir neçə deputatın adını da əlavə etmək olar.

Seçkilər haqqında ikinci qanun (1908) vilayət və əyalətlərin əhalinin sayından asılı olaraq proporsional təmsil olunma prinsipini müəyyən etdi. Bu qanuna görə Azərbaycan məclisdə ən çox deputat yeri - 21 (1 yer Azərbaycandakı ermənilər üçün nəzərdə tutulmuşdu) aldı, Tehran 60 yer əvəzinə 15, Xorasan - 12 yer aldı.

Əslində, yuxarıda göstərilən səbəbə görə məclisə daha çox azərbaycanlı deputat seçilmişdir. Aşağıda İranın digər rayonlarından deputat seçilmiş azərbaycanlıların siyahısı verilir:

1. Hüseyn Səmi Ədib-os-Səltənə - Rəşt
2. Mirzə Qasım xan Sür İsrail - Nişabur
3. Şeyx Əli Müctəhid Əbülverdi - Şiraz
4. Seyid Hüseyn Ərdəbili - Xorasan
5. Hacı Mirzə Yəhya İmam Cümə - Tehran
6. Şeyx İbrahim Zəncani - Məlayer
7. Hacı Böyük xan İsmayıl xan Mühacir oğlu - Xünsar və Qolpayeqan
8. Əbülqasım Mirzə Təbrizi - Kermanşah
9. Əbülhəsən Mirzə Təbrizi - Mazandaran.**37**

Bu siyahıya da bir neçə azərbaycanlı deputatın adını əlavə etmək olar.

İkinci seçki qanununa görə meclisə 136 deputat seçilməli idi. Azərbaycanlı deputatlar deputatların 22% qədərini təşkil edirdi. Azərbaycanlılar əhalinin 30%-ə qədərini təşkil edirdilər, bu halda onlar məclisdə demək olar ki, qeyri-bərabər təmsil olunmuş olurlar.

Bundan başqa bu illərdə azərbaycanlı nazirlərin də sayı çoxaldı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi onlar yenə də müxtəlif vilayət və əyalətlərə vali və hakim təyin edilirdilər. Azərbaycanlıların məclisdə və idarə sistemində nisbətən geniş təmsil olunmaları onların İran cəmiyyətində tutduqları siyasi - ictimai mövqe və oynadıqları fəal rolları ilə izah oluna bilər.

Beləliklə 1905-1911-ci illər İran inqıabı azərbaycanlıların yuxarı dairələrinə həm özlərinin sinfi, regional, həm də İran dövlətinin ümumi mənafeyini qorumaq üçün yeni imkan vermiş oldu.

İnqılab illərində Azərbaycan və azərbaycanlıların mədəni inkişafı üçün də əlverişli şərait yarandı. Lakin azərbaycanlıların əsas etibarını ilə etnik deyil, sosial birlik kimi hərəkət etmələri sayəsində, vilayətin mədəni inkişafı və azərbaycanlıların bu sahədə fəaliyyəti üçün bir sıra xüsusiyyətlər xarakterik idi ki, bu da Azərbaycan dilinə münasibətdə daha aydın özünü göstərmişdir.

Beləliklə, 1906-cı ilin dekabr ayının 30-da Müzzəffərəddin şah tərəfindən imzalanan Əsas qanunda dövlət dili haqqında maddə yox idi. Bununla belə məclis deputatının statusunu müəyyən edən 4-cü maddəyə əsasən deputatın fars dilində savadı (oxuyub yazmağı bacarmalı) olmalı idi. Bundan əlavə Əyalət və Vilayət əncümənləri haqqında qanunun 9-cu maddəsinə görə Əncümənə üzv seçilən şəxslərin də farsca savadı olmalı idi. Bu faktı digər dillərə və deməli İranın qeyri-fars millət və xalqlarına qarşı çevrilmiş fakt kimi qəbul etmək olarmı? Prinsip etibarilə bu maddələr millətçi xarakter daşıyırdı. Lakin İranın o zamankı konkret şəraitində bu maddələr feodal-mülkədar sinfinin savadsız üzvlərinə, İranda xarici mütəxəssislərdən və dillərdən geniş istifadə edilməsi əleyhinə çevrilmişdir.

”Belə ki, məclisin 16 dekabr (1906-V.M.) tarixli iclasında Həsən Əli xan Səəd-od-Dövlət (azərbaycanlı - V.M.) və məclisin digər deputatları Belçika məmurları tərəfindən idarə olunan poçt idarəsinin elanlarında xarici-fransız dilinin, həmçinin İranın maliyyə təşkilatlarında ingilis və fransız dillərinin işlədilməsi əleyhinə etiraz etdilər.”³⁸

Həmçinin Darolfunun tələbələri burada tədrisin fars dilində aparılmasını tələb edirdilər.”³⁹

İnqılab illərində Azərbaycanda məktəblərin sayı artmış və yerləşmə coğrafiyası genişlənməmişdi. İnqılab illərində Azərbaycanda cəmi 22 yeni tipli məktəb açılmışdır.⁴⁰ (başqa məlumata görə 50-dən çox ⁴¹) Məktəblərin çoxunda təhsilin birinci ilində dərslər H.Rüşdiyyənin ”Bvtən dili” və S.H.Şərifzadə tərəfindən tərtib edilmiş dərslik üzrə Azərbaycan dilində aparılırdı.⁴² Bu öz ana dilində savad olanların artması və bu imkanın genişlənməsi demək idi. İnqılabdan qabaq Elm nazirliyinin İranda maarifin inkişafına nəzarət etmək, sayına inqılab illərində (1907 /1325) Maarif nazirliyinin yaranmasına baxmayaraq əyalətdə maarif üzrə rəsmi dövlət orqanı yox idi, buna görə də inqılab illərində Azərbaycanda maarif işləri azərbaycanlıların öz ixtiyarlarında idi. Odur ki, bəzən Elm nazirliyinin tədbir və göstərişləri Azərbaycanda həyata keçmirdi. Belə ki, ilk dəfə 1905-ci ildə Elm nazirliyi Tehran Maarif əncüməni ilə birlikdə ibtidai siniflərdə tədris proqramını hazırlamışdı. Bu sənəddə I-VI siniflərdə tədris edilməli olan dərs vasitələrinin siyahısı müəyyən edilmişdi. Baxmayaraq ki, həmin proqrama əsasən Tehran və Təbrizdə əməl olunurdu, Təbrizdə proqram tam yerinə yetirilmir və məktəb müdirləri ona öz düzəlişlərini edirdilər. Hökumətin ancaq Tehran məktəblərinə maddi yardım göstərməsinə görə, Təbrizin məktəb müdirləri özlərini həmin proqrama bağlı hesab etmirdilər. Bundan əlavə, Təbrizdə, qeyd edildiyi kimi, nazirliyin göstərişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edə biləcək rəsmi nümayəndə də yox idi.⁴³

Kitabların siyahısından məlum olur ki, burada Azərbaycanın milli özünəməxsusluğu nəzərə alınmamışdı,

ona görə də “Vətən dili” həmin siyahıya daxil edilməmişdi. Lakin həmin dərslik Azərbaycanda tədrisin birinci ilində əsas dərs vəsaitlərindən biri idi. Görünür əsasən məktəb müdirlərindən ibarət olan Azərbaycan Maarif əncüməninin maarif sahəsindəki fəaliyyəti ana dili məsələsi ilə məhdud deyildi, çünki inqilab illərində bəzi fənlərə dair ana dilində, yaxud yuxarı siniflər üçün ana dili dərsliyi haqqında məlumatı rast gəlmək mümkün deyil.

”Artıq inqilabın ilk günlərindən ana dilinin tədrisi - Cənubi Azərbaycan tarixinin öçərkində deyilir - mühüm məsələ kimi qarşıya qoyuldu, getdikcə bu məsələ daha geniş şəkildə, bütün fənlərin ana dilində aparılması tələbinə çevrildi.”⁴⁴ İşdə bu tələb fars dilində olan dərsliklər üzrə azərbaycanca izahat verilməsi şəklinə yerinə yetirilirdi.⁴⁵ Bəzi müəlliflərin fikrincə bu işə Azərbaycan Maarif əncüməni rəhbərlik edirdi. ”Azərbaycan Maarif əncüməninin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycanda ana dilində təhsilə keçmək... təşəbbüsü olmuşdur.”⁴⁶

Lakin bu tezis istər inqilab ərəfəsində, istərsə də inqilab illərində əyalətdə maarif sahəsində yuxarıda təsvir edilən vəziyyətlə çətin səsleşir. Azərbaycanda dərsliyin və təlim dilinin seçilməsi azərbaycanlı məktəb müdirləri və müəllimlərdən asılı idi, yeni tipli məktəblər dövlətin deyil, Azərbaycan ruhanilərinin müqavimətinə rast gəlirdi, ruhanilər təlim və tədrisin Azərbaycan dilində olmasından deyil, yeni təlim üsulu və məktəblərdə dünyəvi fənlərin çoxalmasından narazı idilər.⁴⁷ Bundan əlavə ilk zamanlarda Azərbaycan dili məktəbdə oxu və yazı vərdişlərinə daha sürətlə yiyələnmək məqsədi ilə daxil edilmişdir. Azərbaycan dilinin roluna buna oxşar münasibət mütərəqqi əhval ruhiyyəli azərbaycanlılar arasında inqilab illərində də qalırdı. Hətta Azərbaycan əyalət əncüməninin mətbu orqanı olan ”Əncümən” qəzetinin səhifələrində fars dilinin tədrisinin metodikasının yaxşılaşdırılması məsələləri müzakirə edilərkən Azərbaycanda məktəblərdə bütün xarici dillərin tədrisinə ayrılan vaxtı fars dilinə verilməsini təklif edənlər də olurdu.⁴⁸

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilinin ibtidai məktəbə daxil olması gələcəkdə bütün məktəb tədris sisteminin ana dilinə keçməsi üçün geniş imkanlar açırdı.

İnqilab illərində Zaqafqaziyada açılmış İran məktəblərində də Azərbaycan dili tədris edilirdi. Rusiyada 1905- 1907-ci illər inqilabından sonra Zaqafqaziyada iranlılar üçün yeni məktəblər açılır, bu məktəblərin bütün siniflərində Azərbaycan dili tədris fənlərindən biri idi. 1907-ci ildə Bakı və Lənkəranda iranlılar üçün 5 məktəb açılmışdı. Bunlar Bakıdakı ”İttihadə iraniyan” orta, ”Təməddone iraniyan”, ”Səadətə behcətə iraniyan”, və Tərəqqi” ibtidai və Lənkəranda “Behcətə iraniyan” ibtidai məktəbləri idi. Belə məktəblər Rusiyanın digər şəhərlərində və Türkiyədə də var idi, görünür onlarda da Azərbaycan dili tədris edilirdi. Azərbaycandakı məktəblərlə iranlıların xaricdəki məktəbləri arasındakı fərq ondan ibarət idi ki, xaricdə Azərbaycan dili bütün siniflərdə əsas fənlərdən biri kimi tədris edildiyi halda əyalətdə oxu-yazı vərdişlərinə yiyələnməyi sürətləndirmək xatirinə, bir növ köməkçi fənn kimi (birinci sinifdə əsas və yeganə fənn olsa da) tədris edilirdi.

Ana dilinə diqqətin bütövlükdə bir meyl mərhələsində olmasına, ziyalıların ən çox milli əhval-ruhiyyəli hissəsini əhatə etməsinə, həm də siyasi-ideoloji rəng almasına baxmayaraq, bu hal Azərbaycan mədəniyyəti tarixində müsbət cəhət idi və azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafına stimül verirdi və deməli, milli birliyə yardım edirdi. Bu meyl özünü Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin praktiki olaraq yeni sahəsi - Azərbaycandilli mətbuatda da göstərirdi.

İranda Azərbaycandilli mətbuat birdən-birə və nisbətən geniş miqyasda inqilab illərində, İranda müxtəlif ideya- siyasi istiqamətli qəzet və jurnalların miqdarının sıçrayışvari artması şəraitində meydana gəlmişdir. İnqilab illərində İranda 350 qəzet və jurnalın əsası qoyulmuşdur: bunlardan 148-i Tehranda, 51-i Təbrizdə, 25-i Rəştə, 20-si İsfahanda, 10-u Məşhəddə nəşr edilirdi.⁴⁹ Mətbuat və çap işinin geniş demokratikləşməsi şəraitində mətbuat orqanının dili, xüsusən Azərbaycanda, bütövlüklə naşirdən asılı idi. İnqilab illərində Azərbaycanda və İrandan xaricdə Azərbaycan dilində (tam və qismən) aşağıdakı qəzetlər nəşr edilmişdir:

”Xilafət”, 1906, London (ərəb-fars- Azərbaycan); ”Azərbaycan”, ”Fəryad”, “Şükr”-1907, müvafiq olaraq Təbriz, Yrmiyə, Təbriz (fars-Azərbaycan)-; ”Molla Əmu”, ”Xeyrəndiş”, ”Ana dili” - 1908, Təbriz, (birinci iki qəzet fars-Azərb. axırncı-Azərbaycan); “Söhbət”, “Məzhər”- 1909, müvafiq olaraq Təbriz, Tiflis (Azərbaycan-fars); “İslah”, ”Fərvərdin”, “Şeyda” - 1911, müvafiq olaraq Xoy, Yrmiyə, Stambul (fars-Azərbaycan).⁵⁰

Beləliklə, inqilab illərində Azərbaycanda nəşr edilən 51 qəzətdən ancaq biri Azərbaycan dilində 8-i isə iki dildə çap edilirdi, qalanı fars dilində idi. Bir çox İran qəzetləri kimi qeyd edilən mətbuat orqanları bu və ya digər səbəblərdən bağlanaraq qısa müddətdə nəşr olunurdu. Məsələn ”Azərbaycan” qəzetinin cəmi 20, ”Fəryad” qəzetinin 23, ”Fərvərdin” qəzetinin 29, ”Söhbət” qəzetinin isə 4 nömrəsi çap olunmuşdur.

Həmin mətbuat orqanlarının fəaliyyət istiqaməti haqqında onların proqram məqalələri ya da xüsusi yarımbaşlıqları əsasında mühakimə yürütmək olar. Həmin proqramlar bir neçə sətirdə S.Haşimi tərəfindən onun mətbuat haqqında arayış-məlumat kitabında qeyd edilmişdir. Adı çəkilən Azərbaycan qəzetlərinin proqramlarına görə hamısı, irticaçı dairələrin orqanı “Molla Əmu” istisna olmaqla, əhalinin geniş dairələrinin mənafeyini, İran inqilabını müdafiə edirdilər. Bizim bu qəzətlərdən çoxunun səhifələrində çap olunmuş materiallarla yaxından tanış olmaq imkanımız olmasa da, ”Azərbaycan” qəzetinin bir neçə nömrəsi və “Fəryad” qəzetinin təqribən bütün nömrələrini (23-dən 22-ni) nəzərdən keçirə bildik ki, bu da Azərbaycan qəzetlərinin bizi maraqlandıran istiqamətdəki fəaliyyəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə yardım edir.

Beləliklə, ”Fəryad” qəzetinin birinci nömrəsində “Məslək”, anlayışının tarixindən bəhs edilir, onun şərhini verilir, İranın mütərəqqi qəzetləri üçün ümumi olan (proqram xarakterli yarımbaşlıqlara görə) fəaliyyət istiqaməti elan olunur. ”Fəryad” qəzeti “millətin tərəqisi və parlament dövlətinin -suveronliyinin tərəfdarı” kimi çıxış edirdi.⁵¹

Azərbaycan qəzetlərinin azərbaycanlıların spesifik milli mənafeyinə münasibətini (Fəryad qəzti nümunəsində) müəyyən etməzdən əvvəl bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş bir fikir üzərində dayanacaq. ”Fəryad” qəzetinin 9-cu nömrəsində (5.V.1907) dərc olunmuş ”Xitabə, Türk cavanlarına” məqaləsi nəzərdə tutulur. Məqalə ”Yaşasın türk gəncliyi!” ”Yaşasın Azərbaycan” şüarları ilə sona çatır. Belə ki, H.K.Belova “xırda burjua millətçiliyinin döyüşkən inqilabi cərəyanının tədricən formalaşması və onun burjua-mülkədar liberal millətçiliyindən ayrılmasından” danışarkən birinci şüarla qurtaran bir parçanı sitat gətirir.⁵² Ə.M.Agahi ikinci şüara diqqət yetirmişdir, həmin şüar müəllifə görə azərbaycanlıların milli şüurunun oyanmasını göstərirdi”.⁵³

Doğrudan da gəncləri tərəqqi və inqilabın müdafiəsində daha artıq fəal olmağa çağıran məqalədə yada salınır ki, Azərbaycan gəncləri türkdürlər, onun damarlarında türk qanı axır, onların ata və babaları dünyada öz qəhrəmanlığı ilə məşhurdular, sələfləri türk xalqına əbədi şöhrət qazanmışlar. Daha sonra, qısa zaman ərzində sosial-siyasi və mədəni həyatda böyük uğurlar qazanmış, cənubi azərbaycanlılarla birlikdə eyni xalqın (qövm) bir hissəsini təşkil edən qafqaz türkləri (Şimali azərbaycanlılar) nümunə göstərilir. Bununla belə İran azərbaycanlılarının qafqazlıların keçdikləri yol ilə müqayisə edilməyəcək özünə məxsus mübarizə yolu olduğu qeyd edilir.⁵⁴

Bu məqalədə ziyalıların müəyyən hissəsinin milli şüurunun çox cəhəti inikas olunmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycan ziyalılarının müəyyən qisminin özünü həm mənşə və həm də dil cəhətdən türk dərk etməsi, milli məğrurluq hissi, və nəhayət, şimali azərbaycanlılarla milli birliyi dərk etməsidir.

Bu təsəvvürdə milli şüurun ancaq bir tərəfi, onun birinci unsuru - etnik şüur əks olunmuşdur. Digər tərəfdən ziyalıların nümayəndəsi tərəfiindən həmin faktın etiraf edilməsi ziyalıların içərisində milli ruhlu təbəqənin meydana gəlməsini bildirirdi. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun meydana gəlməsi və

formalaşması tarixində mühüm cəhət idi.

İkinci şüara gəlinə, demək lazımdır ki, bu şüar azərbaycanlıların vətənpərvərlik hissələrini əks etdirir və yuxarıda deyildiyi kimi azərbaycanlılarda vətənpərvərlik hissələri, öz vətənləri Azərbaycana sevgiləri güclü inkişaf etmişdir.

Lakin ziyalıların milli şüurunun oyanması obyektiv reallığı etiraf etməkdən qabağa gedə bilmir. Belə ki, məqalədə milli şüurun əsas cəhəti - spesifik milli mənafe, bu mənafe, məqsədi əldə etməyə çağırış əks olunmamışdır. Deyilənlər ancaq həmin məqalə üçün deyil "Fəryad" qəzetinin bütün materialları üçün səciyyəvidir. Həmin materiallarda iranlılardan vahid milliyyətli vahid millət kimi danışılır, Azərbaycan dili, mədəniyyəti, Azərbaycan millətinin tarixi, onun spesifik mənafeyindən qətiyyənlən söz açılır.

"Azərbaycan" qəzetinin nəzərdən keçirilən bir neçə nömrəsində çap olunmuş materiallar da dediyimizi təsdiq edir. Qəzetin birinci nömrəsində deyilir: "İran?! Ey. müqəddəs Vətən... Ey cahangirlər - kəyanilər diyarı!"⁵⁵ İkinci nömrədə "vahid millət"dən, Kəyan şahlarından, İrandan qədim İran şahları - Fereydu, Qubad, Xosrov Pərviz, Kavus, Sasaniyələrin vətəni kimi danışılır.⁵⁶

Deyilənlərdən aydındır ki, Azərbaycan ziyalıları inkişaf etmiş milli şüura malik deyildilər. Mətbuat sahəsində onların fəaliyyətində Azərbaycan dili ikinci dərəcəli funksiya yerinə yetirirdi, həmin dildə əsasən emosional çalarlı materiallar çap edildiyi halda, fars dilində isə rəsmi şöbə nəşr edilirdi. Elə azərbaycanca getmiş materiallar da fars dilindəki materiallardan xeyli azdır. Belə ki, "Fəryad" qəzetinin 4,5,7,10,12,13,16,18,22-ci nömrələri ancaq fars dilində nəşr olunmuş, qalan nömrələrdə azərbaycanca materiallar çox zaman cüzi yer tuturdu. Məsələn "Azərbaycan" qəzetinin 14-cü nömrəsində ancaq bircə elan Azərbaycan dilində idi.

Azərbaycan dilinin mətbuata nüfuz etməsi yolundakı çətinliklər və onların səbəbini Ə.Kəsrəvi göstərmək istəmişdir. O yazırdı: "Bu dövrdə (inqilab illərində-V.M.) Təbrizdə türk dilində bir neçə qəzet meydana gəldi, lakin onlardan hər birinin cəmi bir neçə nömrəsi çıxmışdı. Bəziləri deyirdilər ki, təbrizlilər türkdillidirlər, ona görə də türkcə qəzetləri daha yaxşı başa düşürlər, biri oxuyar o biriləri qulaq asar. Lakin təcrübə əksini göstərdi"⁵⁷ Bununla Ə.Kəsrəvi əhali arasında yazılı türk dilinin populyar olmadığını qeyd etmək istəmişdir, lakin problemin mahiyyəti başqa şeydə - ənənənin gücündə, ziyalıların çoxunun bu ənənəyə sadıq qalmasında idi. Qəzetlərin az müddət çap olunmalarının səbəbi dil amili ilə bağlı deyil, başqa səbəblər, o cümlədən onların bəzilərinin radikalizmi ilə bağlı idi. Məsələn, "Sohbət" qəzeti qadınların hüququnu müdafiə etdiyinə görə ruhanilər tərəfindən bağlanmışdır."⁵⁸

Bununla belə, Azərbaycan dilinin mətbuata yol açması Azərbaycan yazılı dilinin funksiyalarının genişlənməsi, deməli, bu dilin milli yazılı-ədəbi dilə çevrilməsi yolunda yeni bir addım idi. Məlum olduğuna görə dil baxımından xalqla millətin fərqi kapitalizm dövründə milli (ədəbi) dilin və onun yeni üslublarının meydana gəlməsindədir.⁵⁹ Azərbaycan dili şifahi və yazılı sahələrdə öz funksiyalarını genişləndirməkdə, üslublarını təkmilləşdirməkdə davam etdirirdi. Belə ki, ilk dəfə Təbrizdə 1908-ci ildə Azərbaycan dilində tamaşalar göstərən teatr dərnəyi yaranmışdı. Teatrın meydana gəlməsi və inkişafı məsələləri Ə.Sadıq,⁶⁰ C.Xəndan və b. tərəfindən bu və ya digər dərəcədə əks etdirilmişdir. Həvəskar artistlər Təbrizdə Şimali azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini, xarici müəlliflərin əsərlərinin tərcüməsini səhnəyə qoyurdular. Teatrın fəaliyyət göstərməsi faktı özü Cənubi Azərbaycan milli mədəniyyətində yeni ünsürün meydana gəlib inkişaf etməsini göstərirdi. Teatr Azərbaycan dilində müxtəlif informasiya yayılması kanalı, mütərəqqi baxışların, tamaşaçıların estetik tərbiyyəsi, dilin leksik- qrammatik imkanlarının zənginləşməsi və son nəticədə milli ədəbi dilin formalaşması vasitəsi idi. Milli ədəbi dilin inkişafına belə bir cəhət də təsir göstərirdi: əgər inqilabdan əvvəl Azərbaycanda əsasən türk (Osmanlı) dilində kitab, qəzet, jurnallar oxuyurdularsa, inqilab illərində onlara Şimali Azərbaycan qəzet və jurnalları, o cümlədən bütün Şərqdə məşhur olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı da əlavə olunmuşdu.⁶¹

Beləliklə, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş verən hadisələr azərbaycanlıların milli təşəkkülünə şahidlik edirdi. Həmin dövrdə azərbaycanlıların mədəni həyatı iki cəhətlə: Azərbaycan dilinin funksiyalarının və üslublarının tətbiqi sahəsinin (ilk növbədə yazılı sahədə) müəyyən dərəcədə genişlənməsi və mədəniyyətin məzmununda sosial cəhətin üstünlüyü ilə səciyyələnirdi. Azərbaycan dilinin

a) məktəb sisteminə daxil edilməsi əlifbanın öyrənməsi, fars dilini öyrənməyə keçidi sürətləndirdi;

b) mətbuata nüfuz etməsi mütərəqqi, inqilabi baxışların qarşılıqlı təsir auditoriyasını genişləndirdi, azərbaycanlıların həyat və fəaliyyətinin inikas vasitələrini zənginləşdirdi;

c) İran mədəniyyəti üçün yeni olan bədii yaradıcılıq - teatr sahəsinə nüfuz etməsi həmçinin tamaşaçılarda həyata, mübarizəyə, insan münasibətlərinə, real və bədii gerçəkliyi obrazlarla mənimsəmək, hisslərlə yaşamaq yolu ilə yeni, mütərəqqi baxışlar tərbiyə edirdi, asanlaşdırırdı.

Azərbaycanlıların mədəni həyatındakı yeni hadisələr milli birliyin möhkəmlənməsinə, milli ayrılmanın (otqraniçeniye) güclənməsinə yardım edir, xalqın həyatının milli cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranmasını stimullaşdırırdı. Bununla belə Azərbaycan dili hələ də Azərbaycan millətinin özünerefleksiya vasitəsinə çevrilməmişdir. Azərbaycan dili vasitəsilə yayılan məlumatlarda milli həyatın (Azərbaycanın və azərbaycanlıların eləcə də bütövlükdə İranın həyatının cari məsələlərinin inikasından başqa müxtəlif cəhətləri, spesifik milli mənafe, inkişaf perspektivləri, Azərbaycan millətinin gələcək vəziyyəti haqqında heç bir informasiya səbt olunmamışdır. Bunu qismən R.Seyidov da göstərmiş və qeyd etmişdir ki, 1909-cu illərdə Təbriz üsyanı zamanı azərbaycanlılar spesifik milli tələblər irəli sürməmişdilər. ⁶² Lakin bundan əvvəl M.S.İvanov yazmışdır: “İnqilab illərində xüsusən 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı azərbaycanlıların milli şüurunun artdığı aşkar olunmuşdu.”⁶³

Doğrudan da yuxarıda qeyd edildiyi kimi milli tələblər ideyası mövcud olsa da, azərbaycanlılar belə tələb irəli sürməmişdilər. Onların üsyanın axırlarında Azərbaycan valisinin yerli əhalinin razılığı ilə təyin edilməsi barədə tələbini ⁶⁴ bu və ya digər dərəcədə milli tələb təşəbbüsü kimi qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən azərbaycanlıların milli şüuru milli-mədəni inkişafın obyektiv nəticəsi kimi inkişaf etməkdə idi, milli şüurun artması bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial, siyasi, mədəni inkişafı ilə bağlı idi.

3- 1911-1925-ci illərdə azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafının xüsusiyyətləri.

a) 1911- 1917-ci illər. 1911-ci ilin axırlarında inqilabı yatırmaq üçün İrana, o cümlədən Azərbaycana xarici dövlətlərin yeni hərbi hissələrinin yeridilməsindən sonra ölkənin irticaçı qüvvələri məclisi buraxdılar və əncümənləri və ilk növbədə ən nüfuzlu Azərbaycan əyalət əncümənini qadağan etdilər.

İnqilab və tərəqqinin qatı düşməni, çar Rusiasının əlaltısı, Marağa feodalı Səməd xan Şüca-od-Dövlənin 1911-ci ilin sonunda Təbrizdə əyalətin valisi vəzifəsini icra etməyə başlaması ilə yerli irtica hakimiyyəti qəti surətdə öz əlinə aldı. Rus çarizminin köməyi ilə yeni vəzifəyə yüksəlmiş Səməd xan Şüca-od-Dövlə demokratlara amansız divan tutur, cəhalətpərəstlik və qəddarlıq siyasəti yeridirdi.⁶⁵ Əyalətdə ” qayda-qanun”un və “sakit”liyin bərpa olunmasına nail olmuş yeni valinin siyasəti yerli xanları, feodalları, ali ruhaniləri və onun xarici himayədarlarını tamamilə qane edirdi. Antimilli və antidemokratik siyasət yeridən

Səməd xan mərkəzi İran hakimiyyətinə də tabe olmurdu. Qəti surətdə demək olar ki, Səməd xanın hakimiyyəti dövründə (1911-1913) Rusiyanın faktiki protektoratı olan Azərbaycan İranın mərkəzi hakimiyyətinə münasibətdə real siyasi muxtariyyətə (müəyyən mənada hətta müstəqilliyə) malik idi. Bundan o yana gedərək Səməd xan “Gilan və Zəncanı da özünə... tabe etməyə səy edirdi...”⁶⁶ Zəncanı özünə tabe etmək üçün Səməd xan bu rayona hərbi yürüş də təşkil etmişdi. “Şüca-od-Dövlə Ərdəbil, Təbriz, Marağa tayfalarından 30 minə qədər qoşun cəm etdi. Əmir Əfşar (iri Zəncan feodalı - V.M.) ilə Şüca-od-Dövlə arasında döyüşlər baş verdi: son nəticədə mərkəzi hökumətin işə qarışması nəticəsində Əmir Əfşar qalib gəldi və Şüca-od-Dövləni həmin rayona ekspansiyasının qarşısını aldı.”⁶⁷

Öz əməllərində uğursuzluğa uğrayan Səməd xan Şüca-od- Dövlə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi planlarından birinin həyata keçirilməsinə yardım etməyə başladı. Xaricdən edilən yardıma arxalanan Səməd xan İranın mərkəzi hakimiyyətini tamamilə saymamazlıq siyasəti yeridirdi. Bu siyasət xüsusən “Fikr” qəzeti səhifələrində daha açıq şəkildə özünü göstərrirdi. Əhməd Kəsrəvinin yazdığına görə həmin qəzet əsasən Səməd xanın şəxsiyyətini tərifləməklə məşğul idi, daxili xəbərlər sütununda isə Rusiyadan xəbərlər dərc edirdi.⁶⁸ Həmin qəzətdən sonra iki il müddətində nəşr edilən “Tofiq” qəzeti çap edilməyə başladı.* Həmin gəzetin səhifələrində Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə, Tehran qəzetləri ilə mübahisə aparılır, Azərbaycanda qayda- qanun təriflənir, rus imperatoru və konsulunun ünvanına mədhlər söylənir, İran hökuməti pislənirdi.⁶⁹ Həmin müəllifin qeyd etdiyinə görə “Tofiq” qəzetinin ikinci ilinin 34-cü nömrəsində həmin mətbuat orqanının “islam dininin qoruyucusu”, İranın Napoleonu və 5 milyopluq* əzilən Azərbaycan xalqının xilaskarı adlandırdığı Səməd xanın iri bir portreti dərc edilmişdir.⁷⁰

Yçüncü məclis seçkilərinə çağırış zamanı qəzetin səhifələrində konstitusiyayı ləkələməyə çalışır və mərkəzi hökumətə, ümumiyyətlə, Əsas qanunu ləğv etməyi təklif edirdilər. Tehrana göndərdikləri bəyanatlarda bildirilirdi ki, Azərbaycan bundan sonra Konstitusiyaya tabe olmur. Əgər hökumət Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsində israr etsə, onda Azərbaycan İrandan ayrılmağa məcbur olacaq.⁷¹ Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hakim dairələrinin feodal separatçılığa meyli inzibati ərazi xarakteri daşıyır, sırf milli ideya irəli sürülməsi ilə müşayət olunmur və təbii olaraq nəinki milli, hətta etnik şüurun inkişafına yardım etmirdi.

Beləliklə, mərkəzi hakimiyyətə faktiki olaraq tabe olmayan Azərbaycan çar Rusiyasının hər tərəfli köməyinə arxalanan feodallar, xan və ruhanilərin hakimiyyəti altında idi. Cəmiyyətin həyatındakı bütün mütərəqqi dəyişikliklərə düşmən, özlərinin irticaçı sinfi mənafeyi xatirinə ümumdövlət mənafeyinə xəyanət edən həmin qüvvələr irtica mücəssəməsi idi v demokratik qüvvələr tərəfindən mərkəzi hökumətdən daha irticaçı hesab edilirdi.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Səməd xan Azərbaycanı tərək etməli oldu, lakin Azərbaycan və azərbaycanlıların vəziyyəti Rusiyada fevral və xüsusən Oktyabr inqilabına qədər elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadı. Həmin dövr ərzində Azərbaycan mütərəqqi və demokratik qüvvələri öz əsas vəzifələrini Azərbaycanda konstitusiyalı idarə formasını bərpa etməkdə, İranın müstəqilliyi uğrunda, İran və ilk növbədə Azərbaycan irticasına qarşı mübarizədə görürdülər. Azərbaycanın hakim dairələri öz xüsusi məqsədlərini güdərək Azərbaycanı Rusiyanın təzyiği ilə İrandan ayırmağa çalışır və əyaləti mərkəzdən asılı olmadan idarə edirdilər, buna görə də Azərbaycanın mütərəqqi və demokratik qüvvələri feodal separatçılığının təzahürlərinə qarşı mübarizə aparır və spesifik milli tələblər irəli sürürdülər. Məsələnin sonuncu cəhətinə digər mühüm bir amil - türk millətçiliyinin birinci dünya müharibəsi ərəfəsində gənc türklərin rəsmi ideologiyasına çevrilmiş pantürkizmə transformasiyası böyük təsir göstərirdi.

XIX esrin II yarısında meydana gələn türk milli şüuru tezliklə türkizmə və XX əsrin əvvəllərində hakim siniflərin ideologiyası xarakteri kəsb edərək pantürkizmə çevrildi. Pantürkizm dağılmaqda olan Osmanlı imperiyasının hakim dairələrinin şərqdəki türk və müsəlman xalqlarına qarşı yeridilən siyasətinin ideoloji

əsası idi.

Türklərin hərbi planlarında və pantürkizm ideologiyasında həm müsəlman, həm də türk xalqlarının ərazisində yaratmaq istədikləri gələcək imperiyanın tərkib hissəsi sayılan Azərbaycana mühüm yer verilirdi. Türkiyə komandanlığının müharibə ərəfəsində tərtib etdiyi plana görə "türk ordularının bir qismi, İrani istila edərək Hindistan və Türkiyəyə doğru irəliləyəcəkdi." ⁷² Yeni beynəlxalq hərbi münaqişələrə hazırlaşan türklər türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında təbliqat fəaliyyətinin miqyasını genişləndirirdilər. Bu məqsədlə "İrəli" qəzeti, "Yeni məcmuə", "Türk yurdu" jurnallarının səhifələrində təkcə türk xalqlarının dili, mənşəyi, mədəniyyəti və s. ümumi məsələləri deyil, həm də ayrı-ayrı türk xalqları haqqında materiallar dərc edilirdi. Həmin məsələlərlə həmçinin müxtəlif maarifçi cəmiyyətlər, məsələn "Türk ocağı", ayrı-ayrı siyasi, mədəniyyət xadimləri, məşğul olurdular. ⁷³ İran azərbaycanlıları haqqında nəşr edilən ayrıca materiallar yalnız təbliqat məqsədi güdmür, həm də onlar haqqında olduqca qiymətli informasiyanı ehtiva edirdi. Bu cəhətdən "Türk yurdu" jurnalının bir neçə nömrəsində dərc edilmiş M.Ə.Rəsulzadənin "İran türkləri" silsilə məqaləsini qeyd etmək kifayətdir. ⁷⁴

Demək lazımdır ki, bu məqalə türk dilində İran azərbaycanlıları haqqında ilk müfəssəl məlumat idi. Məqalədə İran türklərinin etniki əraziləri, say, professional tərkibi, ölkə daxilində miqrasiyası və emiqrasiyası, Azərbaycanın sahəsi haqqında ətraflı məlumat verilir, azərbaycanlıların İran cəmiyyətində yeri müəyyən edilir və nəhayət onların milli şüurunun səviyyəsi haqqında qiymətli informasiya qeyd edilir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "İndi (1911- V.M.) onlar (İran azərbaycanlıları - V.M.) özlərin türkləşmiş fars, yəni əslən iranlı hesab edirlər." ⁷⁵

Məqalədə 1905-1911-ci illər inqilabı zamanı azərbaycanlıların öz milli mənafelərinə münasibəti belə səciyyələndirilir: "İran türk məşrutiyətpərvərləri türklüklərini düşünməzdilər; bütün fədakarlığı ancaq iranlılıq və vətəni müştərək namına icra etmişlərdir." ⁷⁶

Bizə belə gəlir ki, müəllifin bu qeydi ilk növbədə Tehrandə onu əhatə edən azərbaycanlı ziyalıları üçün doğrudur, çünki yuxarıda "Fəryad" qəzetindən danışarkən bəzi ziyalılarda türkcülük şüurunun güclü olduğunu qeyd etmişdik.

"Türk yurdu" jurnalında çap edilən "Türk ələmi" adlı silsilə məqalədə qeyd edilirdi ki, İran azərbaycanlıları güya öz milli ənənələrini, dilini tamamilə unudub əvəzində fars ənənə və dilini qəbul etmişlər. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, bütün bunlar azərbaycanlıların milli şüurunun olmamasının səbəbi və həm də nəticəsidir. ⁷⁷ Müəllifin azərbaycanlıların milli şüuru haqqında mühakimələri bir qədər mənfi tərəfə mübaligəlidir və onların məktəb, mətbuat, teatr və s. sahəsindəki fəaliyyətləri onun əksini sübut edir.

Həm gənc türklərin pantürkizm ideologiyası, həm də "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyəti Həsənova E.Y. tərəfindən hər tərəfli təhlil və tənqid edilmişdir. ⁷⁸ Müəllifin öz qarşısına qoyduğu məqsəd baxımından "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyətinin təhlilini bütövlükdə qəbul, pantürkizm ideologiyasının tənqidini ədalətli hesab edərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif "Türk yurdu" jurnalının fəaliyyətində obyektiv olaraq türk xalqlarının milli şüurunun formalaşmasına yardım edən cəhətləri qeyd etməmişdir. Həsənova E.Y. "Türk yurdu" jurnalında türk xalqları haqqında verilmiş və milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayan müxtəlif səpkili materiallara diqqət verməmişdir. O, hətta dövrün tələblərinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd edilən "İran türkləri" məqaləsinin "açıq- aşkar irticaçı, irqçi xarakter" daşdığını guman etmişdir. ⁷⁹

Bu halda bəzi İran azərbaycanlılarının onların həyatının bir sıra cəhətlərini əks etdirən məlumata münasibətləri necə idi? 1910- cu ildə Türkiyəyə oradan da Berlinə getmiş, tanınmış konstitusiyaçı, "Fəryad" qəzetinin redaktoru, şair M. Qənzadə Berlində "Rövşəni bəyə cavab" kitabını yazmışdır. Bəzi müəlliflərin fikrincə M.Qənzadə bu kitabcıqda Azərbaycanın türk ölkəsi olması ideyasını rədd etmişdir. ⁸⁰ Bununla belə azərbaycanlıların pantürkizmə münasibəti eyni mənalı deyildi və onların sosial vəziyyətləri, siyasi fəallığı,

dünya görüşü, məlumatlığı səviyyəsindən və s. asılı idi. Məsələnin bu cəhəti dünya müharibəsinin əvvəlində İranda türklərin rüslərə qarşı hərbi əməliyyatları zamanı müəyyən mənada özünü göstərmişdir. Bir çox demokratik ünsürlər türklərə Azərbaycanda çar işğalçı qoşunları və onların əlaltılarına qarşı mübarizə vasitəsi, hakim təbəqələr isə özlərinin sosial mənafeələrinin yeni müdafiəçiləri kimi baxırdılar.

Bupa görə də 1914-cü ildə türk qoşunlarının Təbrizə daxil olması böyük sevinclə qarşılandı.⁸¹ Demokratik qüvvələr konstitusiyanın bərqərar edilməsi və İranın müstəqilliyi uğrunda, feodal-mülkədar dairələri öz sinfi mənafeələrini qorumaq uğrunda mübarizə edirdilər, belə bir şəraitdə nə bunlar, nə də onlar azərbaycanlıların sırf, spesifik milli mənafeyini birbaşa əks etdirmirdilər. Eyni zamanda onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, azərbaycanlı ziyalıların bir sıra nümayəndələri azərbaycanlıların milli həyatı ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul ola bilərdilər, həmin illərdə geniş təbliğ edilən pantürkist ideyalarını qəbul edə bilərdilər,

B) 1917-1920-ci illər. Rusiyada fevral inqilabından sonra Azərbaycan feodal-mülkədar dairələri çarizmin şəxsində özlərinin əsas xarici dayağını itirdilər, bu da, cəmiyyətin demokratik qüvvələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə təsirsiz qala bilməzdi. Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanın hakim dairələri özlərinin Rusiyalı hamilərini tamamilə itirdilər: yeni yaranmış bu şərait onları öz siyasi və iqtisadi mənafeələrini qorumaq üçün müəyyən fəallıq göstərməyə məcbur edirdi. Əgər Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələri və ilk növbədə 1917-ci ilin avqustunda Azərbaycan Demokrat partiyasına çevrilmiş İran Demokrat partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsinin üzvləri konstitusiyalı idarə formasının bərpa və yerli feodal və hakimlərin özbaşınalığının qarşısını almaq uğrunda çıxış edirdilərsə, feodal-mülkədar dairələri demokratik qüvvələrin fəaliyyətinə mane olmaq, öz sosial-siyasi mənafeələrini təmin etməyə çalışırdılar. 1918-ci ilin əvvəlində Tebrizə gəlmiş yeni vali Möhtəşəm os-Səltənə 1918-ci ilin aprelində Azərbaycana türk hərbi hissələrinin daxil olmasından sonra tezliklə Tehrana qayıtmalı oldu. Əyalətdə demokratik hərəkatın inkişafından və hakimiyyət orqanlarının zəifliyindən qorxuya düşən feodal-mülkədar dairələri türklərə öz sinfi mənafeələrinin zamini kimi baxır ona görə də türklərin Azərbaycandakı fəaliyyətini müdafiə edirdilər.⁸² Türklər onların ümidlərini doğrultdular. Onlar “demokratların planlarını alt-üst edib, terror (varlı və hakim dairələrin nümayəndələrinin) və qətlərə son qoydular”⁸³ Bundan əlavə türklərin gəlişi vilayətdə milli əhval ruhiyyəli dairələrin fəaliyyətini canlandırmışdır. Türklər Cəmişid Ərdəşir Əfşar Məcd- os -Səltənəni Azərbaycana hakim təyin etdilər. O, Yrmiyada iri feodal, ziyalı, mütərəqqi, yaxşı qələmi olan bir şəxs idi.⁸⁴ Türklər Təbrizdə panislamist təşkilat “İttihade islam”ın şöbəsini təşkil etdilər və bir sıra tanınmış dini xadimlər həmin şöbə ilə fəal surətdə əməkdaşlıq edirdilər.⁸⁵ Türklər həmçinin Azərbaycan dilində “Azərbaycan” qəzetinin nəşrini təşkil etdilər. Qəzetin redaktoru gənc müəllim, şair, təbrizli Mirzə Tağı Rəfət idi. Qəzet türkçülük ideyasını təbliğ etməyə xidmət edirdi, Qəzetin səhifələrində türklər, Azərbaycanın əhalisinin türklər olması, farslar, İran və Turan, ⁸⁶”Azərbaycanın qədimdən türk ölkəsi olması ⁸⁷ haqqında yazılar dərc edilirdi.

Beləliklə, həmin dövrdə azərbaycanlıların müəyyən təbəqələri və xüsusən ziyalıların bir hissəsi türk birliyi ideyası ilə yaxından tanış idi və özlərini həm də mənşə cəhətdən türk hesab edirdilər. Başqa sözlə həmin təbəqələr paniranizm ideyasını axıracan mənimsəməmiş, öz milli, etnik şüurlarını qoruyub saxlamışdılar.

Türklər Yrmiyyəyə daxil olandan sonra Ə.Dehqanın yazdığına görə burada. tədrisin türk-Azərbaycan dilində aparıldığı məktəb açdılar. Yrmiyənin tanınmış müctəhidi Fəzlulla məktəbə müdir təyin edildi. “Qısa müddət ərzində məktəbin sinifləri uşaqlar və şəhərin cavanları ilə ağzınacan doldu” Məktəbdə şəhərin savadlı adamları və gənc türk zabıtləri dərs deyirdilər. Məktəbdə “Yrmiyə uşaqları və gənclərinə onların türk olduqları təlqin edilirdi.” Fars dilini xarici dil kimi tədris edirdilər. Lakin türklərin getməsi ilə bağlanan məktəb cəmi beş ay fəaliyyət göstərdi.⁸⁸

Beləliklə, azərbaycanlıların bəzi təbəqələri arasında türkçülük meylinin güclü olduğu aşkar oldu və Azərbaycan dilinin mövqeyini məktəb və mətbuatda bərpa etməyə səy göstərildi. Bu meyl, Zaqafqaziyada yaşayan İran (ilk növbədə Cənubi Azərbaycan) azərbaycanlıları arasında daha qabarıq şəkildə təzahür etdi. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlində xaricdə fars dilində qəzet və kitab nəşr edən azərbaycanlılardan fərqli olaraq 1917-ci il fevral inqilabından sonra mühacir azərbaycanlılar öz mədəni fəaliyyətini Azərbaycan (əsasən). və fars dilində yerinə yetirirdilər.

Belə ki, 1917-ci ildə Bakıda Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən təşkil edilən Sosial-demokrat “Ədalət” partiyası öz orqanı ”Beyrəqə ədalət” jurnalını Azərbaycan və Fars dillərində nəşr edirdi. Partiya öz proqramını da iki dildə nəşr etmişdir. 1919-1920-ci illərdə partiyanın orqanı ”Hüriyyət” qəzeti idi və əsasən Azərbaycan dilində nəşr edilirdi. İran Demokrat partiyasının Bakı təşkilatı 1918-ci ildə iki dildə “Azərbaycan” qəzeti nəşr edirdi. İranlıların maarifçi “Tərəqqi” cəmiyyəti 1920-ci ildə Bakıda ”Sədaye-İran” (“İranın səsi”) qəzetini də iki dildə nəşr edirdi.

Əgər Təbrizdə nəşr edilən ”Azərbaycan” qəzeti və Yrmiyada türk məktəbi bir tərəfdən türk birliyi ideologiyasının yayıcıları, digər tərəfdən azərbaycanlıların türkçülük əsasında milli şüurunun dərinləşməsi və genişlənməsi vasitəsi idisə, Bakıda nəşr edilən ”Azərbaycan” və ”Sədaye İran” qəzetləri paniranist” ideyalarının təbliğatçıları idilər. Sosial-Demokrat partiyasının adları qeyd edilmiş orqanları bütün İran zəhmətkeşlərinin mənafeyinə xidmət edir, onların siyasi şüurunun oyanması və inkişafı, İran cəmiyyətinin mütərəqqi qüvvələrini həmin partiya ətrafında birləşdirmək uğrunda çıxış edirdi. Buna görə də nə sosial-demokrat, nə də burjua mətbuatında sırf milli məsələlər; Azərbaycan millətinin dili, mədəniyyəti, tarixi, mənafeyi və s. əks olunurdu. Lakin İrandan kənarında Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşr edilməsi iranlıların həyatında dillərin faktiki bərabərliyini tanımaq meyli kimi Azərbaycan dilinin inkişafına xidmət edirdi. Obyektiv olaraq həmin məqsədə “Azərbaycan” (Təbriz) qəzeti və məktəb (Yrmiyada) də xidmət edirdi, lakin bunların meydana gəlməsi göstərirdi ki, milli dil və spesifik milli mənafe məsələləri əhalinin, müəyyən, görünür az, bir hissəsini məşğul edir, cəmiyyətin bəzi təbəqələri üçün konyuktura xarakter daşıyırdı.

Bunun belə olduğunu azərbaycanlıların 1914-1918-ci illərindəki siyasi fəaliyyəti də təsdiq edir.

Bəsləki, həmin illərdə Azərbaycanda bir sıra siyasi təşkilatların şöbələri fəaliyyət göstərirdi, Bunlar ADP, “İrşad”, “İttihad və tərəqqiye islam”, “İrəniyanə mütərəqqi”, “Demokrathaye mütərəqqi”, “Nüsrət”, “Əhrar”, “Sosial-demokrat”, “Ədalət” partiyası, “Əksəriyyəun”, “Biçizan”, “İstiqlale İran və “Fərquye islami” və b. idilər.⁸⁹ Həmin partiyaların bəzilərinin Ə.Həbibov tərəfindən təhlil edilmiş proqramlarının əsas məqsədindən məlum olur ki, “İrşad” dini və dil birliyinə malik olan Zaqafqaziyanın şərq əyalətləri və Cənubi Azərbaycana öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsinə, “İrəniyanə mütərəqqi” partiyası isə İranda milli azlıqların (qeyri-farsların) ibtidai məktəbdə ana dilində təhsil almasına tərəfdar idi.⁹⁰

1920-ci ildə Təbrizdə İran Sosialist partiyasının proqramı çap edildi. Partiya mərkəzi hakimiyyət orqanlarının hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, şəhristanların əhalisinə zamanın ruhuna uyğun gələn hüquq və səlahiyyətlər verilməsi tələbini irəli sürürdü.

Bütövlükdə, həmin partiyaların əksəriyyətinin proqramlarında İranda milli məsələ, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etmək ideyası prinsipi və cənubi azərbaycanlılara milli, milli-mədəni müxtəriyyətlər verilməsi tələbi əks edilməmişdir.

Milli məsələnin həllinin zəruriliyi məsələsinə ilk dəfə İran Kommunist partiyası diqqət yetirmişdir. 1920-ci ilin iyun ayının 22-də partiya Ənzəli şəhərində keçirilmiş ilk qurultayında özünün proqramını qəbul etmişdir. Proqramda ölkədə dini və milli şovinizm təbliğatının xeyli gücləndiyi qeyd edilir.

Proqramda deyilir:

“1. 15 milliyyət və dini qrupun nümayəndələri yaşayan İranda bu məsələ (milli və dini) olduqca kəskindir.

2. Partiya İranda yaşayan bütün millətlərin federativ ittifaqına can atır.”⁹¹

Partiyanın proqramını təhlil edən T.İbrahimov (Şahin) qeyd edir ki, partiya milli məsələni qoymamış, bu da ”proqramın əsas nöğsanı” idi.⁹²

Göründüyü kimi partiya hər halda milli məsələni öz proqramına daxil etmiş, hərçənd millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu qeyd etməmişdir. Partiya İranda öz fəaliyyətində Azərbaycan dilindən imtina etmişdir. ⁹³ Bu, dil məsələsində “Ədalət” partiyasının fəaliyyəti ilə müqayisədə geriə atılmış bir addım idi. Digər Tərəfdən həmin fakt azərbaycanlıların öz dilinə münasibətini müəyyən etmək baxımından çox səciyyəvidir, çünki partiya əsasən azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış və onlar tərəfindən rəhbərlik edilirdi. Ənzəlidə çağırılmış birinci qurultayın (1920) nümayəndələrinin əksəriyyəti azərbaycanlı idi.⁹⁴ Bu, görünür onunla izah oluna bilər ki, həmin dövrdə Azərbaycanda demokratik hərəkatı separatçılıq və pantürkizmdə günahlandırırıldı. Bu “nöqsan”larda günahlandırılmamaq üçün partiya fars dilini yazılı ünsiyyət sahəsində yeganə vasitə kimi qəbul etmişdi. Bu münasibətlə Azərbaycan demokrat partiyasının Azərbaycan millətinin spesifik mənafeyinə münasibəti, partiyanın milli şüurun inkişafında rolu üzərində daha ətraflı dayanmaq lazımdır.

1918-ci ilin axırında türklərin Azərbaycandan getməsindən sonra demokratlar yenindən fəallaşmış, mərkəzi hökumətə əvvəlki tələblərini irəli sürməyə başlamışdılar. S.Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə türklərin Azərbaycandan tərk etməsindən sonra İDP Tehran nümayəndəsi Seyid Cəlil Ərdəbilinin iştirakı ilə müxtəlif demokratik qrupların birləşdirici konfransında (Ərzurumda həbsdə olan Ş.M.Xiyabani iştirak etmirdi) partiya işlərini ancaq fars dilində aparmaq, türklər Azərbaycanda olarkən onlara rəğbət göstərmiş və onlarla fəal surətdə əməkdaşlıq etmiş M. T. Rəfəti partiya sıralarından azad etmək haqqında qərara qəbul edilmişdi. Həbsdən qayıdan Ş.M.Xiyabani konfransın qərarına öz narazılığını bildirib M.T.Rəfətin partiya sıralarına qayıtmasına nail oldu və ona ADP-nin orqanı “Təcəddüd” qəzetinin redaktoru vəzifəsini tapşırırdı.⁹⁵ Bundan əlavə Ş.M.Xiyabani mitinqlərdə azərbaycanca danışmaqda davam edirdi.

Beləliklə, mərkəzdənqaçma qüvvələri ilə mübarizədə ADP özünün yazılı fəaliyyətində fars dilindən istifadə etməkdə davam etdi. Belə bir şəraitdə partiya qarşısında Azərbaycan türk milləti, Azərbaycan mədəniyyəti, türk dili- və yaxın və qohum olan Azərbaycan dili məsələsi durmurdu. Ş.M. Xiyabanının qərarı isə kütlələrə əsas təsir vasitələrini saxlamaq zərurətindən doğur, Azərbaycan (əsasən, şifahi), fars (yazılı) dillərinin işlənmə sahələrindəki bölgü ənənəsinə uyğun gəlirdi.

Belə ki, Ş.M.Xiyabani özü nitqlərini Azərbaycan dilində söyləyir, onlar haqqında hesabat ”Təcəddüd” qəzetində fars dilində çap olunurdu. Bütün bunlar göstərir ki, demokratlar üçün spesifik milli mənafe müstəqil əhəmiyyətə malik deyildi, onların səyi İranın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün mudafiəsinə, əyalətdə konstitusionalı idarə formasının bərpasına, Azərbaycanda sabitliyin bərqərar olmasına, bitərəf İranda (əsasən Azərbaycanda) düşmən tərəflərin hərbi əməliyyatlarının, Azərbaycanın qərbində türk-assuriya hərbi əməliyyatlarının dağıdıcı nəticələrini tezliklə aradan qaldırmağa yönəlmişdi.

Əyalətin mütərəqqi ünsürlərinin təkidi ilə 1919-cu ilin birinci yarısında Azərbaycana yeni vali – Məhəmməd Vəli xan Sepəhdar göndərildi. Təbrizə mərkəzdən göndərilmiş polis və mülki məmurların əhatəsində gəlmiş yeni vali yerli məmurların çoxunu yeni gələnlərlə əvəz etmək haqqında sərəncam vermiş, demokratları təqib etməyə başlamışdı. Bu vəziyyət mərkəzlə əyalətin münasibətlərinə yeni ünsür əlavə edirdi - mərkəzin əyaləti əsasən gəlmə məmurların köməyi ilə tabe etmək səyi azərbaycanlı məmurların

maddi mənafeyini zəiflədirdi. Yeni vali nəinki sabitliyə nail ola bilmədi, əksinə obyektiv olaraq əyalətdə sosial gərginliyin artmasına “yardım” etdi. Əhalinin vəziyyəti kürdlərin Simkonun başçılığı ilə silahlı çıxışları, Maku, Qaracadağ xanlarının özbaşınalığı, şahsevənlərin qərəti və yeni valinin onlara qarşı hər hansı bir tədbir görmək iqtidarında olmaması nəticəsində getdikcə pisləşirdi. Təəccüblü deyil ki, yeni vali Azərbaycandan qovulmuş **96** və bu fakt mərkəz-əyalət münasibətlərinə təsir göstərmişdir. Mərkəzlə vilayət arasındakı ziddiyyətlər, Azərbaycan demokratları tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən İngilis-İran sazişinin (1919) bağlanmasından sonra yeni mərhələyə daxil oldu. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda vəziyyət son həddə qədər gərginləşmiş və 1920-ci ilin aprel ayının 7-də baş vermiş demokratların üsyanı ilə nəticələnmişdir. Demokratlar hökumət idarələrini tutaraq gəlmə məmurları əyalətəti tərək etməyə məcbur etdilər. Təbrizdə sakitliyi bərpa etmək, əyalətdə səhiyyənin, maarifin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dəyişikliklər proqramı hazırlanmışdı. **97** Əyalətdə hakimiyyəti öz əllərinə alan demokratlar şah rejimi və mərkəzi hökumətə qarşı, İran cəmiyyətinin mütərəqqi, demokratik ünsürlərini demokratik hərəkət, onun ümumiran məqsədlərini müdafiəyə səfərbər etmək üçün geniş ideoloji mübarizəyə başladılar. Eyni zamanda demokratlar mərkəzi hökumətə qarşı ideoloji mübarizə ilə kifayətlənməli olurdular, çünki onlar əyalətə bütövlükdə nəzarət etmir, əsasən Təbrizdə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdilər **98** Demokratlar orta, xırda ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, məmurların mənafeyinin ifadəçisi kimi öz əsas vəzifələrini vilayətdə qayda-qanun və sabitlik yaratmaqda, ticarətin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında görürdülər. **99** Belə bir şəraitdə cəmiyyətin həyatında dəyişikliklər üçün daha qəti tədbirlər həyata keçirməyən demokratların üsyanı son nəticədə mərkəzi hökumətin gücü və ingilislərin havadarlığı **100** ilə yatırıldı. Hərəkatın lideri və üsyanın başçısı Ş.M.Xiyabani və bir neçə demokrat həlak oldular, onların çoxunun ev- eşiği dağıdıldı.

Demokratik hərəkətin, üsyanının gedişinin, partiyanın fəaliyyətinin iranşünaslıqda geniş surətdə əks olunmasına görə **101**, biz hərəkətin bəzi cəhətlərinin icmal şəklində nəqli ilə kifayətləndik.

Yuxarıda deyilənlərdən, xüsusən tədqiqat əsərlərinin təhlilindən məlum olur ki, partiyanın proqramında, təsis konfransının qərarlarında, **102** Ş.M.Xiyabaninin məqalələrində **103** üsyanın manifestində **104** Ş.M.Xiyabaninin nitqlərində **105**- Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyi öz əksini tapmamışdır.

Beləliklə, Azərbaycanda demokratik hərəkətin Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafeyinə münasibəti necə idi, hərəkət azərbaycanlıların milli şüuruna hansı təsiri göstərmişdir? Bu suala cavab vermək üçün hərəkətin öz xarakterini müəyyən etmək lazımdır. Bəzilərinin fikrinə görə qeyd edilmiş mövzu üzrə müxtəlif tədqiqatların olmasına baxmayaraq hərəkətin xarakteri hələ də qəti surətdə müəyyən edilməmişdir. **106** Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkəti xüsusi olaraq tədqiq etmiş müəlliflər onun yekdilliklə milli-azadlıq xarakterini qeyd etsələr də həmin anlayışa müxtəlif mənə verirlər. Bəziləri belə hesab edirlər ki, hərəkətin qarşısında həm Azərbaycanı, həm də İranı azad etmək vəzifəsi dururdu, **107** o birilərinin əqidəsinə görə Azərbaycanın azad edilməsi demokratların ölkədə həqiqətən konstitusiyalı idarə forması tətbiq edilməsi, İranın müstəqilliyi uğrunda mübarizələrində köməkçi vəzifə idi. **108**

Doğrudan da əsas vəzifə kimi İranda burjua, demokratik, hətta respublika rejimi bərqərar olması irəli sürülürdü. Bu ideologiyada demokratların Azərbaycanın və azərbaycanlıların gələcək vəziyyətinə münasibəti faktiki olaraq öz əksini tapmamışdır. Demokratlar üsyandan əvvəl əyalət əncüməninin yenindən təşkil edilməsini tələb etsələr də, üsyandan sonra belə- tələb irəli sürülmürdü. Yalnız Ş.M.Xiyabaninin axırıncı nitqlərindən məlum olur ki, demokratlar Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür prinsipini müdafiə edirlər, onlar əyalətlərin ölkənin taleyinin həllində iştirakına tərəfdardırlar. **109**

Demokratların Azərbaycan millətinin inkişaf perspektivinə münasibətdə qeyri-müəyyən mövqeyini bir sıra Cənubi Azərbaycan müəllifləri də qeyd etmişlər. Həmin günlərdə baş verən hadisələrin iştirakçısı və şahidi S.Ə.Kəsrəvi demokratları üsyanın məqsədini qeyri-müəyyən şəkildə (aydın olmayan şəkildə) ifadə etdikləri üçün kəskin tənqid etmişdi. **110**

1945-1946-cı illər azərbaycanlıların milli demokratik hərəkatı günlərində S.C.Pişəvəri deyirdi: “hətta mərhum Şeyx özü də milləti hara apardığını aşkar bir surətdə elan edə bilmirdi”.¹¹¹ Həmin münasibətlə M.Müctəhidi yazırdı: “Üsyanın məqsəd və vəzifəsi aydın deyildi, hətta Xiyabaninin özünün üsyanın məqsədi barəsində aydın təsəvvürü yox idi.”¹¹²

Demokratların gizli məqsədləri olduğunu tez-tez: “Düşmən qarşısında öz məqsədini açmaq olmaz”, “Düşmən digər tərəfin plan və taktikasından xəbər tutmalıdır”, “Bizim plan haqqında heç kimin xəbəri yoxdur”¹¹³, deyən Ş.M.Xiyabani də qeyd edirdi. Buna görə də hərəkatın düşmənləri üsyanın məqsədini ixtiyari surətdə şərh edərək demokratları separatizmdə, mərkəzi hökumətə tabe olmaqdan boyun qaçırmaqda günahlandırırdılar.¹¹⁴

Bizim fikrimizcə, üsyanın məqsədi haqqında qeyd edilən qeyri-myəyyənlik ilk növbədə demokratların Azərbaycan millətinin gələcək vəziyyətinə münasibəti ilə bağlı idi. Çünki demokratların siyasi və sosial məqsədləri, əsasən, sirr deyildi və Xiyabanini nitqlərində dəfələrlə şərh edilmişdi.

Həmin hərəkatın xarakterini müəyyən etmək üçün onun real, gerçək gedişi və ilk nəticələrini də nəzərə almaq zəruridir.

Üsyandan məqsəd əyalətdə sabitlik və təhlükəsizlik bərqərar etmək, işdən çıxarılmış yerli məmurları işlə təmin etmək, sosial münasibətləri nizama salmaq, mərkəzi hakimiyyətə təsir göstərmək, başqa sözlə, Azərbaycanın İran əyalətləri arasında aparıcı mövqeyini özünə qaytarmaq idi. Bu istiqamətdə hərəkat edərək demokratlar əhalinin geniş dairələrinin mənafeyi naminə bir sıra tədbirlər həyata keçirdilər. Demokratların məqsədi və fəaliyyətinin əhalinin geniş dairələrinin sosial-siyasi və digər mənafeyinin təmin olunması ilə bağlılığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, həmin hərəkat faktiki olaraq azərbaycanlıların burjua-demokratik hərəkatı idi. Buna görə də hərəkat azərbaycanlılar üçün milli-azadlıq xarakteri daşıyırdı, onların sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni mənafelərinə real xidmət göstərirdi, mövcud mərkəzi hakimiyyətə qarşı çevrilmişdi.

ADP-nin siyasi səhnəyə çıxması, onun başçılığı ilə baş vermiş üsyan, demokratik hakimiyyət orqanının yaradılması - bütün bunlar azərbaycanlıların milli təşəkkülünün müəyyən səviyyəsini göstərirdi. Üsyan və yaradılmış milli hökumət əyalət əncümənindən sonra Azərbaycan millətinin siyasi cəhətdən təşkil olunması yolunda ikinci cəhd idi. Bununla belə bir sıra səbəblər üzündən demokratlar bu real olaraq mövcud olan millətin, onun milli-spesifik xüsusiyyətləri və mənafeynin bütöv inikasını verə bilməmişdilər. Bundan əlavə, demokratların ideoloji fəaliyyəti azərbaycanlılarda “İran milləti” və İrana mənsubluq şüurunun güclənməsinə yönəlmişdi.

Aydındır ki, məsələnin bu cəhəti milləti sosial və etnik cəhətlərin vəhdəti kimi, ilk növbədə millətin həyatında etnik cəhətləri əks etdirən milli şüurun inkişafına yardım edə bilməzdi. Deməli, siyasi cəhətdən təşkil olunmuş azərbaycanlıların sosial-etnik orqanizm kimi öz inkişaflarının mövcud səviyyəsinə uyğun təsəvvür və baxışlar sistemi formalaşmamışdı, digər tərəfdən, demokratların mənəvi fəaliyyəti də belə təsəvvürlərin yaranmasına yardım etmirdi. Buna görə də həmin dövrdəki mənəvi fəaliyyət və mənəvi irs azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafına xidmət edə bilməzdi. Demokratların siyasi fəaliyyəti: müstəqil ADP, Azərbaycan ideyası, faktiki muxtariyyət əldə edilməsi və s. azərbaycanlılarda inkişaf etmiş vətənpərvərlik hissələrini daha da gücləndirirdi. Başqa sözlə azərbaycanlılar arasında geniş yayılmış Azərbaycan ideyası hələlik Azərbaycan milləti ideyasından ayrılıqda mövcud idi.

Beləliklə, 1911-1920-ci illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycan millətinin inkişafında aparıcı meyl feodal-mülkədar dairələrə və mərkəzdənqaçma qüvvələrinə qarşı, İranın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü, İran konstitusiyası çərçivəsində ictimai həyatın demokratikləşməsi, dövlətin Daxili və xarici siyasətinin müəyyən edilməsində Azərbaycanın aparıcı rolunun bərpa edilməsi uğrunda mübarizədən ibarət idi. Həmin illərin hadisələri göstərirdi ki, mərkəzdənqaçma meyilləri təkcə xaricdə özünə hami axtaran feodal- mülkədar təbəqəsi daxilində deyil, həm də əhalinin digər təbəqələri arasında mövcud idi. Demokratik hərəkat

Azərbaycanın mərkəzdənqaçma və mərkəzəqaçma qüvvələri arasında kompromisə aparırdı. Demokratik hərəkət yerli vətənpərvərliyi və İran dövlətinə mənsubluq şüurunu, obyektiv olaraq müəyyən mənada azərbaycanlıların milli vəhdəti və birliyini gücləndirmişdir. Həmin dövrdə həmçinin azərbaycanlıların etnik şüurunun artması müşahidə edilsə də həmin şüur mənəvi fəaliyyət obyektinə çevrilə bilmədi. Qeyd edilən dövrün digər mühüm yekunu əyalətdə vergini müntəzəm surətdə və tamamilə yığmaq, olkənin ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək, İranın suverenliyini bütün ölkədə həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanın hərtərəfli surətdə mərkəzə tabe etdirilməsi prosesinin başlanmasından ibarət idi.

c) 1920- 1925-ci. illər. Demokratik hərəkətin yatırılmasından (IX. 1920) sonra Azərbaycanın mərkəzə tabe etdirilməsi prosesi başlandı. ADP-nin məğlubiyəti və ləğv edilməsi (1922) əyalətdə feodal-mülkədar dairələrinin hakimiyyətinin bərpası demək idi. Öz sinfi mənafeələrinin qorunub saxlanmasında maraqlı olan feodal-mülkədar dairələri, ümumiran məsələləri, vilayətin həyati problemləri üzrə mərkəzlə münəqişəyə girməyi arzu etmir, əyalətin onların mənafeyini təmin edə biləcək mərkəzi hakimiyyətə tabe olunması uğrunda çıxış edirdilər.

Azərbaycanın tabe etdirilməsi və İranın mərkəzləşdirilməsi 1921-ci il fevral çevrilişindən, xüsusən Rza xanın başçılığı ilə hərbiçilərin müstəqil surətdə hərbi - siyasi səhnəyə çıxmasından sonra xeyli güclənmişdi. 1922- ci ildə Rza xan İran ordusunun yenidən təşkil etmək işinə başladı. Qədim sərbaz hissələri, kazak briqadası, jandarmeriya buraxılmış, onların əvəzində həmin hissələri özündə birləşdirən vahid ordu yaradılmasına başlanmışdı. Yeni ordunu təşkil etmək üçün 12 nəfərdən (digər məlumatlara görə 10 nəfərdən) ibarət hərbi şura yaradılmışdı. Həmin şuranın 12 üzvündən yeddisi (yaxud səkkizi) azərbaycanlı idi;

- 1- Sərləşkər (diviziya generalı) Sərdar Məhdət Cəlair.
- 2- Sərtib (general) Məhəmməd Naxçıvan Əmir Müvəssəq.
- 3- Sərtib (general) Seyf Əfşar.
- 4- Sərtib (general) Əbdül Məcid Mirzə Firuz Nəsir-od- Dövlə.
- 5- Sərtib (general) Heydərqulu Pesyan.
- 6- Sərhəng (polkovnik) Əzizulla Zərqami.
- 7- Sərhəng (polkovnik) Əli Kərim Qəvanlu
- 8- Sərhəngə do (polkovnik-leytenant) Seyf-ol- Məmalik Xələc.¹¹⁶

İki il fəaliyyət göstərən şura bütün ilkin təşkilati işləri yerinə yetirmiş, hərbi nizamnamələri hazırlamışdı. Hərbi şuranın ürəyi Rusiyada ali hərbi məktəbi bitirmiş, İran ordusunun baş qərargahının rəisi, qacar şahzadəsi Amanulla Cahanbani idi. Onu qərargah rəisi vəzifəsində hərbi məktəbin müdiri vəzifəsini özündə saxlamaqla general Məhəmməd Naxçıvan Əmir Müvəssəq əvəz etmişdi.

1922-ci ildə 5 diviziya təşkil edildi: mərkəzi Təbriz olmaqla Şimal-qərb diviziyası, həmədan-Qərb, Tehran-Mərkəzi, Məşhəd-Şərq, İsfahan-Cənub. Sonralar diviziya yaxud hərbi dairələrin sayı 7-yə çatdırıldı, yeddi hərbi dairədən beşinin komandanı azərbaycanlı idi.

- 1- Şimal-qərb hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Əmir Abdulla Təhmasibi.
- 2- Qərb hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Əmir Əhmədi.
- 3- Cənub hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Məhəmməd Ayrım.
- 4- Kerman-Bəluçistan hərbi dairəsi - Sərləşkər (diviziya generalı) Naxçıvan.

5- Mazandaran, Qorqan, Gilan, Talış - Mahmud Ayrım.117

Bu və digər yüksək vəzifəli azərbaycanlı hərbi məmurlar zabıt korpusunun özəyini təşkil edir və bir çox cəhətdən Rza xan başda olmaqla İranda hökumətin mərkəzləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin etmişlər. Mərkəzləşdirmə və stabilliyin ticarətin normal inkişafının mühüm xarici şəraiti olduğuna görə Azərbaycanın iri və orta ticarət burjuaziyası, həmçinin mülkədarları mərkəzləşdirmə siyasətini geniş müdafiə edirdilər.

Mərkəzləşdirmə ideologiyasını işləyib hazırlayarkən, Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələri İran xalqlarının etnik xüsusiyyətlərini ideal şəkildə yaxud fikrən ləğv etmək yolu ilə iranlıların milli, mədəni, mənəvi həyatını mərkəzləşdirməyə, eyni şəkildə salmağa səy edirdilər. Əgər Azərbaycan maarifçiləri və demokratları "İran milləti" termini ilə İranın bütün əhalisini yaxud iranlıların dövlət mənsubiyyətini qeyd etmək istəyirdilərsə, Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələri həmin termin altında bütün İran əhalisini əhatə edən hansısa sosial-etnik orqanizm başa düşürdülər. Başqa sözlə, onlar İran əhalisini vahid etnik birlik elan edirdilər. Məsələnin bu cəhəti 1922-ci ildən Berlin şəhərində "İranşəhr" adlı jurnal nəşr etməyə başlayan H.Kazımzadənin fəaliyyətində daha geniş əks olunmuşdur. 118 Bu jurnalda İran gəncliyinin millətçilik ruhunu möhkəmlətməyə yönəlmiş. İranın qədim əzəməti haqqında ilk məqalələr meydana gəlmişdi".119

"Milliyyət və vətənpərvərlik" prinsipindən çıxış edib H.Kazımzadə "həmin əyalətdə (Azərbaycanda - V.M.) İran milliyyəti milli birliyi nəfınə geniş təbliğat aparılması, İran maarifi və fars ədəbiyyatının yayılmasında təkid edirdi. O və onun qələm dostu Şəfəq Rzazadə (o da azərbaycanlı idi-V.M.) sübut edirdilər ki, azərbaycanlılar mənşəcə farsdırlar, türk dili onlara zorla qəbul etdirilib".120 Bir ideoloq kimi H.Kazımzadə cəmiyyət qarşısında duran bütün məsələlərin həllini cəmiyyətin üstqurumunda və ideologiyasında mümkün dəyişikliklər aparmaq yolunda axtarırdı. O yazırdı: "Milliyyət, ictimai prinsiplərimizin ən müqəddəsi və bizim milli amalımızın Kəəbəsi olmalıdır. Milliyyət, bizim bütün xarabalıqları abad edən, bütün pərişanlıqları islah edən cəmi müstəqilliyin dayağı və xilasedici dairəmiz olacaq".121

Milliyyət deyəndə müəllif vətəndaşlıq və ari irqinə mənsubluq başa düşür. O yazırdı: "İranlılıq... öz güclü, gərilməş qanadları altında dili və dinindən asılı olmayaraq İran millətinin bütün üzvlərinə yer verir. Kimliyindən - kürd yaxud bəlüç, gəbr yaxud erməni olmağından asılı olmayaraq damarlarında ari qanı axan və İrani öz Vətəni sayan hər bir fərd iranlı sayılmalı və İranlı adlandırılmalıdır"122

H.Kazımzadənin bu siyahısına düşməyən azərbaycanlılar üçün iranlı olmaq öz dili, tarixi, mədəniyyəti, etnonimi, milli şüuru olmamaq demək idi və fars milləti tərəfindən assimilyasiya olunmaqdan başqa bir mənə daşımırdı. "İranşəhr" jurnalı alman şərqşünası İ.Markvartın "Azərbaycan" adlı kitabından (jurnal belə təqdim edir) bir neçə səhifəni tərcümə edərək çap etmişdir. Həmin kitabdan tərcümə olunmuş və jurnalda dərc edilmiş hissənin girişində qeyd edilir ki, Türkiyədə azərbaycanlıların türk "irqinə" mənsubiyyətini sübut etməyə çalışırlar, hərçənd "həmin məsələ iranlıların çoxuna axiracan aydın deyil.." Hökumət bu məsələ barəsində heç bir tədbir görməmiş və görmür, buna görə də "həmin məsələnin qəti həlli üçün və azərbaycanlıların İran mənşələri barəsində hər cürə şübhələri aradan götürmək üçün" H.Kazımzadə həmin kitabı azərbaycanlıların ari mənşəli olmalarının əsas dəlili kimi təsəvvür edərək tərcümə və çap etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.122 Göründüyü kimi, müəllif (H.Kazımzadə) qəti əmin idi ki, azərbaycanlılar arilərdilər. Adətən bir sıra İran müəllifləri azərbaycanlılar arasında İranizmin güclənməsinə onların bir hissəsi arasında pantürkizm ideologiyasının təsiri ilə türkçülük meylinin güclənməsinə əksüləməli kimi baxırlar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, türklərin cənubi azərbaycanlılara bir türk xalqı kimi marağı XIX əsrin axırında yaranaraq XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlinə kimi daim artırdı. Paniranizmin azərbaycanlı ideoloqlarının qeyd etdikləri kimi birinci dünya müharibəsindən sonra türk birliyi və azərbaycanlıların türk olmaları ideyası

yuxarıda qeyd edilmiş cəmiyyət, mətbuat orqanlarından başqa Süleyman Nəzif, Rövşəni bəy, Həmdulla Sübhü bəy kimi ayrı-ayrı ziyalılar tərəfindən də geniş təbliğ edilirdi.

Rövşəni bəyin nitqlərinin birinin mətni fars dilində "İranşəhr" jurnalında dərc edilib. Rövşəni bəy sübut etməyə çalışırdı ki, Azərbaycan, Xəmsə, Kürdüstanda türklər yaşayır və onların sayı 3 milyon. qəddərdir, İranda farsların hakimiyyəti altında ağır vəziyyətdə 4 milyon. türk yaşayır. O, ümid etdiyini bildirir ki, "Azərbaycan özü özünü azad edəcək, Azərbaycana münasibətdə biz əmin ola bilərik, çünki bu ölkədə milli cərəyanlar inkişaf edir" Nəhayət müəllif qeyd edir ki, farslar azərbaycanlılara onların türk ola bilmədikləri fikrini təlqin edirlər. Sayı 4 milyona. çatan bu türklər-müəllif qeyd edir - bizdən kömək gözləyir və biz öz qan qardaşlarımızı azad etməliyik.¹²³ Rövşəni bəyin türkçülük ruhunda deyilmiş nitqində müəyyən mənada İran azərbaycanlılarının ictimai həyatının ayrı-ayrı cəhətləri obyektiv olaraq əks olunmuşdu.

Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki. həmin dövrdə İran azərbaycanlıları haqqında hərtərəfli məlumat şərq dillərində ancaq Türkiyədə türk dilində səbt olunmuşdu, özü də bu məlumat İran azərbaycanlıları haqqında rus və xarici dillərdə elmi, etnoqrafik məlumatdan fərqli olaraq azərbaycanlılar üçün daha anlamlı xarakter daşıyırdı.

Səciyyəvi hal budur ki, türkçülük, xüsusən söhbət əhalinin sayından, etnik ərazisindən, azərbaycanlıların iqtisadi, sosial, mədəni həyatının müxtəlif cəhətləri üzərində müşahidədən gedəndə, obyektiv olaraq azərbaycanlı ziyalılarının bir sıra nümayəndələri arasında güclənməkdə olan paniranizmə qarşı çevrilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azərbaycanlı ziyalılarının müəyyən bir hissəsi azərbaycanlıların adı şüurunun məzmununa və etnoqrafik məlumatlara uyğun olaraq azərbaycanlıları həmişə türk, Azərbaycan türkü hesab etmişlər. Lakin, oxşar təsəvvür geniş yayıla bilməmiş və bir qayda olaraq ayrı-ayrı parıltılar şəklində təzahür etmişdi, çünki azərbaycanlıların sosial-iqtisadi mənafeyi türkiyə ideyasını irəli atmağı nəzərdə tutmurdu. Bununla belə sübut etmək olar ki, Azərbaycanda ziyalılarının bir qismi, zahirən bürüzə verməsə də, türkçü milli şüura malik idi. Bu barədə aşağıdakı faktı qeyd etmək olar. Yuxarıda deyilmişdi ki, Rövşəni bəy Azərbaycanda "milli cərəyanlar olduğunu" göstərirdi. Onun bu iddiası haqqında danışacağımız faktla müəyyən dərəcədə uyğun gəlir. İran müəllifi Xacə Nuri İ. yazır ki, əslən Ərdəbildən olan, Əhməd şahın (1909-1925) şah qvardiyasının keçmiş rəisi Abdulla Təhmasibi Şimal-qərb hərbi dairəsinin komandanı və Azərbaycanın hərbi valisi olarkən Təbrizin tanınmış alim və xadimlərinə tarixi sənədlərdən istifadə etməklə Azərbaycanın müfəssəl tarixini hazırlamağı tapşırırmışdı. O, onlara Azərbaycanın hər bir tayfasının "onların yaranışından bu günə qədər"ki tarixini yazmağı da tapşırırmışdı. "İndi, bu saat - müəllif yazır - mən bu sətirləri yazanda, Abdulla xanın kağızları arasında təsadüfən mənim əlimə düşən əlyazmalardan bəziləri mənim yazı stolumun üstünə səpələnmişdir. Onlardan biri belə adlanır: "Skiflər, yəni iranlıların "turanlı", yaxud sak, ərəblərin "Yəcuc və məcuc" adlandırdıqları türklər. Tarixi baxımdan bu qruplar İlitber* türk xaqanlarının ilk sülalələrindən birini təmsil edib həzrət İbrahim Xəlilullahın müasirləridirlər". "Bu hissədə - müəllif davam edir - Azərbaycan tayfalarının bir-bir təsviri, etnonimlərinin xüsusiyyətləri qeyd olunub, onların hər birinin tarixi haqqında qısaca danışılır ¹²⁴.

Bizə Xacə Nuri İ.-nin sözlərini təsdiq edə biləcək ikinci mənbə məlum deyil. Lakin bəzi qeyri-müstəqim məlumatlar həmin sözlərin doğruluğuna güman verir.

Birincisi, qədim türklərin tarixinə gəlicə, skiflərin türk olması barədə müxtəlif dillərdə, o cümlədən fars dilində xeyli məlumat qeyd edilmişdi.

İkincisi, A.Təhmasibi prinsip etibarilə ziyalılara Azərbaycanın və Azərbaycan tayfalarının tarixini yazmağı tapşırırmışdı və məsələnin bu cəhəti onun əyalətdə böyük nüfuz və hörmət sahibi olması və onun Rza xanla münasibətlərinin xarakteri ilə izah edilə bilər. A.Mostoufi qeyd edir ki, A.Təhmasibi Azərbaycanda olduğu müddət ərzində (1924-1925), adamların elə hörmət və etibarını qazanmışdı ki, "Azərbaycan dilində söylədiyi nitqləri ilə onları heç bir etiraz etmədən istənilən çətin işə, istənilən fədakarlıq göstərməyə vadar edə bilirdi".¹²⁵ Yuxarıda adı çəkilən Xacə Nuri İ isə Rza xanın

A.Təhmasibiyə qarşı şübhələrinin artdığını qeyd edir. **126** A.Təhmasibinin Azərbaycan qoşunlarına əyalətdə Qacar sülaləsinin tərəfdarlarının ehtimali çıxışlarının qarşısını almaq üçün komandan təyin edilməsinə **127** baxmayaraq onun özü Rza xanın taxt-taca gedən yolunda ehtimali rəqibinə çevrilmişdi.

Rza xan onu Tehrana-geri çağırmağı qərara aldı, “lakin, azərbaycanlılar çoxlu teleqram göndərərək onun getməsinə mane oldular və hökumət əhalinin tələbi ilə razılaşıaraq onu bir müddət orda saxlamağa məcbur oldu. Onu oradan geri çağırmaq çətin olduğu üçün Sərdar sepəh (Rza xan - V.M.) özü ora getdi və oradan Abdulla xanla Kürdüstana hərəkət edib onu oradan Tehrana apardı.” **128** Əhalinin A.Təhmasibiyə olan xeyirxah münasibətini bəzi müəlliflər onun şəxsi keyfiyyətləri, köçərilərin özbaşınalığının qarşısını almaq, əyalətdə qayda-qanunun bərqərar edilməsi, burada abadlıq sahəsində gördüyü tədbirlərin təsirliliyi ilə izah edirlər. **129**

A.Təhmasibinin nüfuzuna, görünür, onun azərbaycanlılar qarşısında həmişə azərbaycanca danışması da təsir göstərirdi.

Beləliklə, A.Təhmasibi həm özünün gələcək ehtimali dayağını daha dərindən tanımaq, həm də azərbaycanlılar arasında milli, tarixi şüurun geniş yayılmasına yardım etmək üçün Azərbaycan və Azərbaycan tayfalarının tarixini yazmaq tapşırığı verə bilərdi. Əgər, A.Təhmasibinin tapşırığı ilə Təbrizdə yazılmış əlyazmalarının mövcud olması doğrudursa, onda Azərbaycan ziyalılarının bəzi nümayəndələrinin nisbətən inkişaf etmiş tarixi - milli şüura malik olmaları fikri də doğrudur. **130**

Bununla belə, yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan ziyalılarının bir sıra nümayəndələri Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən salınması ərəfəsində azərbaycanlıların zorakılıqla assimilyasiya edilməsi, paniranizmin fəal ideoloqları kimi çıxış edirdilər. Bu cəhətdən İran və Azərbaycan azərbaycanlılarını təmsil edən iki ziyalının mənəvi fəaliyyətinin bir sıra cəhətləri maraqlıdır. Onlardan biri Əfşar tayfasının nümayəndəsi, bir vaxtlar Yəzd şəhərində məskən salmış tacirin oğlu Mahmud Əfşar 1925-ci ilin avqustundan Tehrandə “Ayəndə” jurnalını nəşr etməyə başladı. M.Əfşar jurnalın birinci nömrəsində böyük bir məqalə ilə mərkəzləşdirmə və xüsusən, güya milli birlik və müstəqillik naminə İranın qeyri-fars xalqlarının tezliklə assimilyasiya olunması uğrunda çıxış etmişdir. O güman edir ki, İran dövlətinin mövcolduğu İran hökumətinin İran xalqlarının etnik və etnoqrafik müxtəlifliyinin, dil, adət-ənənə, paltar, etnonim və s.-ni ləğv edib-etməməsindən asılıdır. O yazırdı: “Bizim əqidəmizə görə, nə qədər ki, İranda dil, əxlaq, paltar və s. sahədə milli birlik yaranmayıb bizim suverenliyimiz və ərazi bütövlüyümüz hər dəqiqə təhlükə altında olacaqdır **131**. Onun fikrincə dil cəhətdən milli yekcinsliyə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır; ibtidai məktəblər açmaq və burada təhsili farsca aparmaq, İran tarixini tədris etmək, milli rayonlarda, xüsusən Azərbaycan və Xuzistanda fars dilində ucuz kitabçalar və hökumət qəzetləri nəşr etmək və s **132**

Bundan əlavə M.Əfşar yenə də həmin məqsədlə qeyri-fars xalqları fars rayonlarına köçürmək, qeyri-fars toponimləri fars toponimləri ilə əvəz etmək, orduda, dövlət idarələrində, məhkəmədə və s. qeyri-fars dillərinin qadağan edilməsini məsləhət görürdü. **133**

Göründüyü kimi, M.Əfşarın həmin ideyaları H.Kazımzadənin milliyyət və milli birliyə aid ideyalarını dəqiqləşdirir və təkrar edirdi.

Demək lazımdır ki, azərbaycanlılara türk dilinin zorla qəbul etdirilməsi və onların tezliklə assimilyasiya olunması ideyasını İranda kommunist hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, milliyyətçə azərbaycanlı olan Tağı Ərani də həmin dövrdə qızğınca müdafiə edirdi **134** İranın milli birliyinin digər azərbaycanlı ideoloqu S.Ə.Kəsrəvi M.Əfşarın proqramının məntiqiliyini “elmi cəhətdən” əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Özunün “Azəri ya zəbane bastane Azərbaycan” (“Azəri yaxud Azərbaycanın əski dili, 1926) kitabında S.Ə.Kəsrəvi şərq dillərində olan mənəblərə birtərəfli yanaşıaraq “sübut” etmişdir ki, Azərbaycan əhalisinə türk dili türklər tərəfindən zorla XI-XIV əsrlərdə qəbul etdirilmiş və Azərbaycan dili ölkədə XV

əsrdə sabitləşmişdir. **135** Azərbaycan dilinə, azərbaycanlıların türk etnosuna mənsubiyyətinə münasibətdə eyni mövqe tutan, demokratik hərəkatın tanınmış xadimlərindən biri, şair, publist, azərbaycanlı M.Qənizdə sübut etməyə çalışırdı ki, “Azərbaycan türkləri heç vaxt türk dilində yazmamış, fars dilindən istifadə etmişlər, türk dili (İranda - V.M.) bir zaman itib gedəcək, Azərbaycanda türk yoxdur.” **136** Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, H.Kazımzadənin əqidəsinə görə iranlılara, o cümlədən azərbaycanlılara məlum olmayan azərbaycanlıların mənşəyi məsələsi ”aydınlaşmışdı”.

Onu da qeyd edək ki, həmin illərdə fars müəlliflər azərbaycanlıların dili və mənşəyi haqqında heç nə yazmır, onların ”ari mənşəyini” sübut etmirdilər. Fars M.A.Şuşteri özünün “İran-name” əsərində qədim İranın tarixi haqqında Avropa və Amerika tədqiqatları əsasında qeyd edirdi ki, Azərbaycan arilərin vətəni yox müstəmləkəsi olmuşdur. **137** Bundan əlavə müəllif tərəfindən tərtib edilmiş İran dillərinin siyahısında, S.Ə.Kəsrəvinin ”kəşf etdiyi” Azərbaycanın Azəri adlanan qədim dili göstərilməmişdir.” **138**

Bununla belə S.Ə.Kəsrəvi ”İran tarixinə, siyasətə, ölkənin milliyyətinə əhəmiyyətli xidmət göstərmişdir.” **139** Çünki öz-özünü assimilyasiyanın zəruriliyini əsaslandıraraq özü bildiyi kimi fars-Azərbaycan ziddiyyətlərini yumşaltmaq istəyirdi.

S.Ə.Kəsrəvi öz əsərinin meydana gəlməsini onunla əsaslandırırırdı ki, güya 20-ci illərin əvvəllərində Tehran ilə İstanbul arasında azərbaycanlıların mənşəyi ətrafındakı ideoloji mübarizə güclənmişdi. Bu münasibətlə onu qeyd etmək lazımdır ki, S.Ə.Kəsrəvinin iddiaları gerçəkliyə uyğun gəlmirdi, çünki türk xalqının özünün milli- azadlıq mübarizəsinin əvvəlindən (1918-ci il) pantürkist ideologiya hərbi və xarici siyasət strategiyasının əsası olmaq rolunu itirir, Türkiyədə pantürkist və panislamist mətbuat orqanlarının nəşri dayandırılır. **140**

“Mustafa Kamalın (Ata türk) 1921-ci ilin dekabrında Türkiyənin Böyük Millət Məclisinin kürsüsündən çıxışı türk milli burjuaziyasının həmin ideologiyalardan rəsmi əl çəkməsi demək idi”. **141** Sonralar həmin mövqeyə sadıqlıq dəfələrlə təsdiq edilmişdi. M.K.Atatürkün 1922-ci ilin 19-20 yanvarında TBMM iclasında çıxışını şərh edərək ”hakimiyyətə milliyyət” qəzeti yazırdı: “Beləliklə, pantürkizm, panislamizmdən az olmayaraq bizim milli temperamentimizə əziz və yaxındır, lakin həqiqətdə pantürkizm mədəni hərəkat sərhəddindən o yana gedə bilməz...” **142**

Bununla bağlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır: niyə Türkiyənin İrana (eləcə də digər şərq ölkələrinə) münasibətdə pantürkizm ideologiyasından əl çəkməyə məcbur olduğu bir dövrdə bir çox azərbaycanlı ideoloqlar azərbaycanlıların assimilyasiya olunması uğrunda fəal mübarizəyə başlayır, Azərbaycan dili əleyhinə çıxırlar?

Bizim fikrimizcə, həmin sualın cavabı aşağıdakıdan ibarətdir. Dövlətin mərkəzləşdirilməsi tədbirləri 1924- 1925-ci illərdə Azərbaycan (türk) Qacar sülaləsinə qarşı şiddətli təbliqatla müşayiət olunurdu. Özü də Qacarlara qarşı kampaniya müəyyən dərəcədə antitürk (Azərbaycan) xarakteri daşıyırdı. **144**

Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən salınması hərəkatında A.Əsədullayev ehtimali türk (Azərbaycan)- fars qarşudurmasının təzahürünü görürdü. O yazırdı: ”Diviziyalar ən mühüm rayonlarda və əsasən Qacar və digər türk tayfalarının yaşadıkları rayonlarda yerləşdirilmişdi.” **145** Antiqacar kampaniyasının mahiyyət etibarilə antitürk xarakter daşmasına baxmayaraq, İran diviziyalarının yerləşmə coğrafiyasını fars-Azərbaycan qarşudurması ilə əlaqələndirmək çətin ki, doğru olsun. Birincisi, bu rayonlar ənənəvi olaraq İranın az ya çox mütəşəkkil hərbi qüvvələrinin mərkəzi idi; ikincisi, həmin rayonlar hələ 1922-ci ilin əvvəlində Rza xanın taxt-taca doğru irəliləməsi perspektivi aydın olmayanda müəyyən edilmişdi; üçüncüsü, yeni İran ordusunun əsas təşkilatçıları və komandirləri azərbaycanlılar idi; nəhayət dördüncüsü, “Azərbaycanın tacir və mülkədarları taxt-tac uğrunda mübarizədə Rza xanın dayağı idilər. **146**

Beləliklə, azərbaycanlılar bütövlükdə Qacar sülaləsinin əsas dayağı hesab edilməsə də, Rza xan və onun ətrafındakılar ilk günlərdən Azərbaycan və azərbaycanlıların yeri və əhəmiyyətini nəzərə almağa çalışırdılar.

Həm A. Təhmasibini Azərbaycandan aparmaq, həm də əyalətdə antiqacar çıxışları təşkil etmək məqsədi ilə Rza xan 1925-ci ildə Azərbaycana səfər etdi. Rza xanın tərəfdarları oktyabrın 29- da Təbrizdə Təbrizin Tehranla əlaqəsini kəsdiyini bildirən fitnəkar elamıyyə çap etdilər. Şəhərdə "paytaxta yürüş üçün könüllülər dəstələri" təşkil etməyə¹⁴⁷ başladılar. Lakin bu xəbər əvvəllər (1905-1911 və 1920-ci illər) olduğu kimi ölkənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhlükə kimi qarşılanmadı, çünki bu yalançı təhlükə idi və Azərbaycanın müstəqil mənafeyi ilə bağlı deyildi.

Bundan əlavə, öz-özünü assimilyasiya ideyası antiqacar (antitürk) əhval ruhiyyəsinin və fars şovinizmin güclənməsi ilə bağlı olaraq farslar tərəfindən Azərbaycanın varlı təbəqələrinin mənafeyinə qarşı çevrilə biləcək təhlükəni aradan götürməyə xidmət edirdi. Nəhayət, öz-özünü assimilyasiya ideyası daha əsaslı məqsəd güdüdü. Həmin ideya təkcə azərbaycanlı zəhmətkeşləri öz azərbaycanlı zülmkarlara və mərkəzi hökumətə qarşı sosial mübarizədən yayındırmağa, təkcə sosial mübarizəni "yalançı" milli mübarizə ilə əvəz etməyə deyil, həm də, özü də bu olduqca vacibdir, praktiki olaraq mövcud olmayan pantürkizm qarşısında yox, Şimaldan-Sovet Azərbaycanından gələn kommunizm ideyaları qarşısında maneə yaratmağa xidmət etməli idi.

Doğrudan da, inqilabi nümunə və Azərbaycan dilində yayılan inqilabi ideologiya zəhmətkeşlərin sosial, siyasi, sinfi şüurunun artmasına yardım edirdi. "Şahsevənlərin silahsızlaşdırılmasından sonra (1923) Bakıdan qayıdan Ərdəbil kəndliləri məhsulun mülkədar torpaqlarında mülkədarla kəndli, dövlət torpaqlarında dövlətlə kəndli arasında bərabər bölünməsi tələblərini irəli sürdülər. Bu sadə tələb yerli mülkədarlar tərəfindən ASSR-dən gətirilmiş "bolşevizm" kimi qiymətləndirilmişdi".¹⁴⁸

Beləliklə, 1911-1925-ci illər dövründə azərbaycanlıların milli şüuru Azərbaycan və İran üçün mürəkkəb olan daxili və xarici şəraitdə inkişaf edirdi, Azərbaycanlıların ictimai şüurunun daha çox inkişaf etmiş formaları siyasi, sosial, demokratik şüur və özlərinin dövlət mənsubiyyətlərini dərk etmələri idi. Milli şüurun ən çox inkişaf etmiş ünsuru yerli vətənpərvərlik hissi idi. Azərbaycan ictimai fikri irançılıq və türkçülük arasında tərəddüd keçirirdi. İranizm burjua ideologiyası, türkizm ziyalıların bəziləri və azərbaycanlıların ictimai şüurunun adi səviyyəsi üçün xarakterik idi. Azərbaycanlıların əksəriyyəti özlərini türk, şiə, İran təbəəsi hesab edir, öz ana dillərindən istifadə edir, milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirir, milli adət-ənənələrini yerinə yetirirdilər. Azərbaycanlıların əksəriyyətinin nəinki Azərbaycan, həmçinin fars milləti haqqında tam təsəvvürü yox idi. Onlara, əsasən, özlərinin "arı" mənşələri, türk dilinin zorla qəbul etdirilmiş dil olması məlum deyildi.

Ziyalıların ayrı-ayrı nümayəndələri, görünür, cəmiyyətin üstqurumunda baş verən dəyişiklikləri və onların anti-azərbaycan istiqamətini başa düşürdülər. Bu, onlarda etiraz səbəb olmalı idi, lakin həmin etiraz bir sıra səbəblər üzündən yəqin ki, Azərbaycan millətinin taleyi ilə bağlı fərdi ya da qrupdaxili həyəcan səviyyəsində qalırdı.

Həm də milli münasibətlər hələlik özünü ideologiya sahəsində daha aşkar göstərsə də dövlət tərəfindən idarə olunan prosesə çevrilməmişdir. Bu, artıq Qacar sülaləsinin devirilməsindən, İranın siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsindən, ölkənin mərkəzləşdirilməsinin əsasən başa çatmasından və feodal-burjua dairələrinin hərbi-siyasi dikturası bərqərar olandan sonra baş verdi.

İkinci fəsil

- 1- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, Баку, 1958, II изд. Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке Баку, 1959. Шоитов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в - Просветительство в литературах Востока китаб. М., 1937, с.68-99.
آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقا کرمانی، تهران، 1967 (1346).
- Abdul- Hadi Hariri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution.-Akten des VII Kongress Fur Arabistik und Islam wissenschaft, Gottingen 15 bis 22 August, 1947.- . toplusunnda, с.189-207; Талипов Н.А, Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахим Талыбова (1834-1911) Автореф. канд. дисс. Баку, 1980; Хасаяев А.И. Мировоззрение Зеин-ол-Абедин Марагаи. Автореф. канд. дисс. М., 1967, Шойтов А.М. Роль М.Ф. Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. канд. дис. М., 1951.
- 2- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان، 1 و 2 جلدلر، تبریز، 1953 (1332) و 1956 (1335)
Шамси М. И. Развитие просвещения в Иране (1851- 1917 гг) Автореф. Баку, 1981.
- 3- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1981
- 4- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت ایران. تهران، 1337 (1958)، جلد 2؛ سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 1360 (1981)؛ هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1-5 اصفهان، 1327 (1948-1953).
- 5- Садыг А. Тəбриз театрынын тарихиндэн (сечилмиш есəрлəri) Бақы-1971, с.277-290. Хəндан Ч. Уғур јолу...
- 6- كسروی احمد. زندگانی من، چاپ دوم، تهران 1339 (1960)
- 7- Богданов Л.Ф. Göst. Əsəri, s.17
- 8- مستوفی عبدالله. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 297
- 9- Мамонтов Н. П. Göst. Əsəri, s..95
- 10- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. کتان المآثر...ص. 6
- 11- Шеглова О.П. Göst. Əsəri, s.69
- 12- Чаһанкиров М. Азəрбајчан милли əдəби дилинин тəшəккүлү. Бақы, 1978, 1 һиссə, с.100
- 13- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1319 قمری، ص. 1، 19- 18
- 14- Азəрбајчан дилинин тəдриси тарихиндэн, Бақы, 1966, с. 233
- 15- دهقان. ج. 133، Göst. əsəri, s.133،
- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 123
رفیعی محمد. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران، 1362 (1983)، ص. 105
- 16- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, s. 123
- 17- امید ح. "ی" Göst. əsəri, s. "ی"
- 18- امید ح. Göst. əsəri, s.50-51, 88, 111, 123.
- 19- امید ح. Göst. əsəri, s., "ب"; Шəмси М.И. Göst. əsəri, s. 26
- 20- گنجینه فنون. نۆمره 20 اعلان
- 21- Кенеди-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг, Автор.каид. дисс., Баку. 1956. с.5

- 22- ترجمان، 1896، 03، 31
- 23- دهخدا علی اکبر. لغتنامه، نؤمره 219، ص. 1059
- 24- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1312 قمری ص. 5، 7، 9.
- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки, с.305
- 25- Талыбов Ә.Р. Мәсаел өл-һәҹат, Тифлис, 1906, с.76.
- 26- تربیت، محمد علی. زاد و بوم، تبریز، ، ص4، 6-7
- 27- Чәнуби Азәрбајҹан тарихи... Иванов М.С. Иранская революция.
کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 1، 2 و 3- جو حصه لر تهران، 1940 1941، 1943 (1319، 1320، 1322)
- Гасанов Н.А. Певолуционерное движение в Табризе...
- 28- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, Спб. 1911, 1 buraxılış, с.265
- 29- - Orada, s.84. Сборник дипломатических документов 1911, II буряхылыш, с.5.
- 30- Гасанов Н.А. Göst. əsəri, s. 152-153
- 31- رفیعی محمد. Göst. əsəri, s.59, 73, 167
- 32- قوانین مصوبه مجلس شورای ملی. قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول، جلد 1. ص. 32، 64-66، 79-84
- 33- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин очерки... с.159
- 34- Сборник дипломатических документов, ... I burax. с.31-3. II burax с.72-84.
- 35- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1330) و بخشی از تاریخ مستند مشروطیت ایران. 1352، ص. 407
- 36- شجیعی ض. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، ص. 311، 314، 320، 329، 346، 370.
- 37- شجیعی ض. Göst. əsəri, s. 292, 293, 301, 329, 359
- 38- Иванов М.С. Иранская революция.... с.100
- 39- Шахоян Л. Г. Сатирическиегазетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа- Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Kitab IV с. İran, Yerevan, 1969, s. 202
- 40- حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 129-130
- 41- آذربایجان. دوشنبه، 4 شهریور 1342 (26.08.1963).
- 42- آذربایجان. تبریز، یکشنبه 18 آبان 1320 (09.11.1941)
- 43- حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 142-144
- 44- Чәнуби Азәрбајҹан тарихинин.. с.228
- 45- Yenə orada
- 46- Orada. s. 227
- 47- Атрпет. Мамед Али шах. с.67, Тигранов Л.Ф. Göst. əsəri, s. 91
حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 3
- 48- رفیعی محمد. Göst. əsəri, s. 97
- 49- Brown E. The Press of Modern Persia, Cambridge, 1914, p.26
- 50- هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1، ص. 109؛ جلد 2، ص. 248، 261؛ جلد 3، ص. 80، 93، 172؛ جلد 4، ص. 71-72
- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره... ص. 182
- سرداری نیا صمد. Göst. əsəri, s. 113.
- 51- فریاد، 21.01.1907.
- 52- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана - Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока - книга (М) 1960. с.122
- 53- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иран- (до второго мирового воДны) -

Баку, 1961 с.36

- 54- فریاد، 05.05.1907 (دوشنبه، 30 دی 1286)
- 55- آذربایجان. تبریز 20.02.1907. (چهارشنبه، 30 بهمن 1285)
- 56- آذربایجان. تبریز 01.03.1907. (جمعه، 9 اسفند 1285)
- 57- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 2- جی حیصه، ص. 390
- 58- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.
- 59- Степанов Р. А. Основы общего языкознания. М. 1975, с. 193
- 60- Садыг Ә. Göst. əsəri.
- 61- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.
- 62- Сеидов Р.А. Национальное формирование... с.56
- 63- Иванов М.С. Иран... с.100, 101
- 64- Иваиов М.С. Иранская революция... с.364-365
- 65- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. ایکنجی نشری، تهران، 1954. ص. 324، 326، 327
- 66- کسروی ا. Göst. əsəri, s. 336
- 67- حاجی سید ابراهیم موسوی زنجزی، تاریخ زنجان، تهران، (1954) 1333، ص. 157
- 68- کسروی ا. Göst. əsəri, s. 551، 422، 421
- *- Azərbaycan. əhalisi 2 milyon nəfərdən artıq deyildi.
- 69- Yenə orada. s.558, 561
- *- Hər iki qəzet fars dilində və eyni erməninin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir
- 70- Yenə orada. S. 561
- 71- Yenə orada. S.557
- 72- Şapaliyo E.B. Yeni və yaxın çağlar və Türkiyə tarixi - İstanbul. c.271
- 73- ناطق ناصح.آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران 1359 (1980) ، ص. 88-87
- کاتبی. ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز 1321 (1942) ص. 8
- 74- - تورک یوردو، 1911 4№، س.106-111. 14№، س.428-432، 18№، س.551-556، 21№، س.648-656، 22№، س.670-678، 24№، س.755-760.
- 75- تورک یوردو، 1911، 18№، س.552
- 76- تورک یوردو، 1911، 21№، س.656
- 77- تورک یوردو، 1911، 1№، س.15-16
- 78- Гасанова Е.Ю. Идеологии буржуазного национализма в Турдии в период младотурок (1908-1914) Баку. 1966,
- 79- Orada. s. 37
- 80- Чәнуби Азәрбајҹан әдәбијҹаты антолокијасы, II ч., Бақы, 1983, с.40;
- Гöst. əsəri, s.88. کاتبی. ح.
- 81-
- 82- Тагиева Ш.А. Начионально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Баку. 1956. с.64,
- 83- مجتهدی م. 23 Göst. əsəri, s.
- 84- بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی. ترتیب اندنلر: م. رامیان، م. تمدن، ص. تکش. رصائیه، 1345، (1996) ص. 55- 54
- 85- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله...ص. 796، 752-753
- 86- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، ص.29.
- 87- کسروی ا. زندگانی من، ص. 87
- 88- دهقان احمد. Göst. əsəri, s 153-154
- 89- Һәбибов Ә. Чәнуби Азәрбајҹанда азадлыг һәрәкаты, Бақы, 1988, с.64, 77-78, 101. 115
- 90- Orada. s..64-67, 79-89, 102-104.

92-Ибраимов Т. А. Иран коммунист партиасыны јарадылмасы. Бакы, 1963, с. 196

93- Orada. s.210

94- Orada. s.196

95- کسروی. ا. زندگانی من، ص. 87-88

96- Тағйева Ş. Ə. Göst. əsəri, s.80

97- Orada. s.93, 96

98- Мәммәдли Г. Хијабани, Бакы, 1949, с.110

99- Orada. s.132

100- бах: - Тағйева Ş. Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı

101- Маммәдли Г. Göst. əsəri; Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (Эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) - "Новый Восток"

журналында, 1922. 2-я книга, с.249-253; Еганиан Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920гг. - Известия АН Арм. ССР, Серия общественных наук, 1959, №11-12, с.49-60. Илбинский Г. Шейх Мохаммед Хиябани - Революционный Восток - 1934, №6, с. 106-113, Тағйева Ш А. Göst. əsəri, s; Тағйева Ш.Ə. 1920-чи ил Табриз үсјаиы, Бакы, 1990.

آذرى على. قيام شيخ محمد خيابانى در تبريز، تهران 1354 (1975)، نشر چهارم و ساير

102- Мәммәдли Q. Göst. əsəri s.36-37; Тағйева Ş. Ə Göst. əsəri, s.46- 47. Azəri Ə Göst. əsəri, s.134-136.

157-159, 179-183, 230-235

103-. آذرى على. Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

104- Orada. s..262

105- Şeyx Məmməd Xiyabanının “Təcəddüd” qəzetində dərc edilmiş nitqlərinin mətni, (qismə) M.məmmədli Q. (və daha geniş) Azəri Əli- nin əsərlərində çap edilmişdir.

106- Еганиан Г.М. Göst. əsəri, s.51

107- İvanov M.S. M.C. (İran) və Тағйева Ş.Ə. bu fikirdədirlər.

108- Еганиан Г.М. Azəri Ə. ...شرح حال و اقدامات شيخ محمد خيابانى. əsərinin müəllifləri bu fikirdədirlər.

109- آذرى ع. Göst. əsəri, s.. 106, 415, 422, 488

110- کسروی. ا. تاريخ هيجده ساله...ص. 874

111- قيزيل صحيفلر، تبريز، (1946) 1325، ص. 327

112- مجتهدى م. Göst. əsəri, s. 74

113- آذرى ع. Göst. əsəri, s. 295, 305, 400

114- مستوفى ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 129

115- آذرى ع. Göst. əsəri, s.415

116- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران، تهران (1947) 1326، ص. 307

117- مختاری ح. Göst. əsəri, s. 203-202

118- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30 –х годах XX в – Краткие сообщения Института народов Азии jurnalında, 1964, No.77, s. 82

119- مجتهدى م. Göst. əsəri, s. 35

120- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 82

121- Orada. s.74-75

122- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 96-95

123- ايرانشهر، 1923، №2. ص. 87-94

*- Sabirlərin başçısı Ali İlitver nəzərdə tutulur

- 124- خواجه نوری ابراهیم، بازیگران عصر طلائی، تهران، (1941) 1321، جلد 1، ص. 195-196
125- مستوفی ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 576
126- خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s 125
- 127- Orada. s..177
- 128- بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3، ص. 182-281
129- خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s 127، 190، 182-192
- 130- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s. 483
- 131- آینده، 1304 (1925)، №1، ص. 5
- 132- Orada. s.6
- 133- Yenə orada. s.7
- 134- آینده، 1367 (1988)، № 9-8، ص. 251-253
135- کسروی ا. آذری یا زبان قدیم آذربایجان، تهران 1332 (1953)، ص. 21
- 136- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s..570-571
- 137- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایراننامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304 (1925)، نمره ج. ص. 105
- 138- Orada. s..33
- 139- قزوینی محمد. دوره کامل بیست مقاله قزوینی، جلد 1 و 2، 1332 (1953)، ص. 18
- 140- - Гасанова Е.Ю. Göst. əsər, s.146.
- 141 Yenə orada. s.146.
- 142- Бугаев И. Проблемы Турции, Л., 1925, с.134.
- 143- Мелинков О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране, М. 1961, с. 66-67,
مستوفی ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 665.
- 144- Асадуллаев А. Свержение династии Каджаров в Иране (1920- 1925 гг) 1966, с. 105
- 145- Асадуллаев А. . Göst. əsər, s.61
- 146- Меликов О. Göst. əsər, s..96.
- 147- Бакински рабочии, 11, 11, 1925
- 148- Проблемы современной Персии, М.. 1927, с.57.